

Balogh Csaba

„Aki hisz benne, nem szégyenül meg...”
Ézsaiás 28,16 újraértelmezései a Róma 9,33
és az 1Péter 2,6 szövegeiben

Az újszövetségi messiási és ekkleziológiai értelemmel felruházott kőmetafora összefüggésében kiemelt szerep jut Ézs 28,16-nak, amelyre a Róm 9,33 (részben 10,11) és az 1Pt 2,6 explicite is hivatkozik. Más idézetekhez vagy allúziókhoz képest feltűnő, ahogy a két különböző szerző egymáshoz hasonlóan egyetlen szövegegységen belül kombinálja a kőmetafora kettős jellegét: ugyanaz a szimbólum pozitív értelemmel bír az újszövetségi hívők közössége számára, de negatív értelmű azok vonatkozásában, akik nem tartoznak ehhez a körhöz. A két szöveg egyik közös kapcsolópontja Ézs 28,16, amely a kőszimbólum pozitív jellegét nyomatékosítja. A szimbólum negatív jellegét Pál az Ézs 8,14-re, míg Péter a Zsolt 118,22 és Ézs 8,14-re alapozza. Ezeket a szövegeket átfogja a λίθος – „kő” motívuma, illetve az ehhez való viszonyulásmódot körvonalazó πιστις – „hit” fogalma.

A Róm 9 közismerten egymással párhuzamosan két összekapcsolódó témát, a zsidóság és a nem zsidó nemzetek végső üdvösségének a kérdését fejteti. Ebben a folyamatban Isten könyörületességét mint az üdvösség előfeltételét mutatja be, mégpedig mind Izráel, mind az idegenek irányában. Isten szabadon rendelkezik arról, hogy kin könyörül és kit keményít meg (9,16–18). Az apostoli tanítás a pogányok iránti nyitottságot és az Izráellel kapcsolatos korrektív (feltételesen pozitív) jövőképet egy egész sor ószövetségi szövegre vezeti vissza. Egyfelől, Izráel irányában azzal az ószövetségi analógiával él, hogy nem mindenki számíthat üdvösségre, hanem csak az „ígéret fiai” (Róm 9,7.9; vö. 1Móz 21,12; 18,10.14), s a tengerparti homok száma szerint megsokasított Izráelből is csak egy maradék marad meg (Róm 9,27.29; vö. Ézs 10,22/Hós 2,1a; 1,9). Másfelől, a pogányokról szintén ószövetségi idézetek alapján állítja Pál, hogy a „nem-nép” is válhat Isten népévé (Róm 9,25–26; vö. Hós 2,25; 2,1b). Végső soron minden Istene múlik: akin akar, megkönyörül (a kontextus alapján: a pogányokon), akit akar, megkeményít (a kontextus alapján: Izráelt; vö. 2Móz 33,19).

A Róm 9 idézetláncolatában a szerző hatszor idézi Ézsaiás prófétát. Ezek közé tartozik Ézs 8,14, illetve 28,16 is.¹ A Róm 9,30–33-ban Pál apostol egy ideiglenes következtetéssel zárja Izráel és a pogányok üdvösségkeresését.² A pogányok, akik nem követték az igazságot, megkapták azt. Ellenben Izráel, aki az igazság törvényét követte, nem jutott el a törvényig.³ Ennek oka pedig az, hogy „nem hitből” (οὐκ ἐκ πίστεως) keresték, és így beleütköztek „a botlás kövébe” (τῷ λίθῳ τοῦ προσκόμματος). A páli értelmezésben összekapcsolt hit és kő metaforák kulcsfontosságú kifejezések mind Ézs 8,14–15-ben, mind 28,16-ban, különösen annak Septuaginta szerinti szövegváltozatában.

Róm 9,32–33	Nekiütköztek a megütközés kövének (λίθῳ τοῦ προσκόμματος), ahogy meg van írva: Íme, leteszem Sionban a botlás kövét és a megütközés szikláját. ἰδοὺ τίθημι ἐν Σιών λίθον προσκόμματος καὶ πέτραν σκανδάλου, És aki abban hisz, nem fog megszégyenülni. καὶ ὁ πιστευῶν ἐπ’ αὐτῷ οὐ καταισχυθηθήσεται
Ézs 28,16 ^{LXX}	Íme, én elhelyezek Sion alapja gyanánt egy értékes, kiválasztott követ, a becses szélső sarokét annak alapja gyanánt. ⁴ ἰδοὺ ἐγὼ ἐμβαλῶ εἰς τὰ θεμέλια Σιών λίθον πολυτελεῆ ἐκλεκτὸν ἀκρογωνιαῖον ἔντιμον εἰς τὰ θεμέλια αὐτῆς És aki abban hisz, semmiképpen nem szégyenül meg. καὶ ὁ πιστεύων ἐπ’ αὐτῷ οὐ μὴ καταισχυθηθή

¹ Ld. még Róm 9,20 < Ézs 29,16; Róm 9,27 < Ézs 10,22; Róm 9,28 < Ézs 28,22; Róm 9,29 < Ézs 1,9. A Róm 9,27 a 9,33-hoz hasonlóan kombinált idézetet, amelyben Pál, bár Ézsaiásra hivatkozik (vö. Ézs 10,22), nyilvánvalóan nem egy tisztán ézsaiási idézetet használ, hanem az előzőleg más összefüggésben már említett Hós 2,1-gyel kapcsolja össze az ézsaiási textust.

² A Római levélben a „mit mondjunk tehát” retorikai értelemben gyakori záradék egy-egy argumentáció végén (vö. Róm 4,1; 6,1; 7,7; 8,31; 9,14). Ld. Fitzmyer, Joseph A.: *Romans*. The Anchor Yale Bible 33. Yale University Press, Doubleday 1993, 432., 577.

³ A pogányokra és Izráelre vonatkozó két frázis nem teljesen azonos. A pogányok az „igazságot (nem) keresik”, illetve „elérik” azt (vö. LXX Ézs 59,9: καταλαμβάνω + δικαιοσύνη). Izráel „az igazság törvényét keresi”, de nem „jut el” arra. Itt kérdés egyrészt „az igazság törvénye” birtokos szerkezet értelme, másrészt az εἰς νόμον οὐκ ἔφθασεν (φθάνω + acc. vö. Fil 3,16; ld. még LXXth Dán 4,8.17.21; 12,12) kifejezés jelentése. A „törvény” itt általánosabb értelemben a Tórára utal (tehát nem a törvény *cselekvésére*), esetleg annak lényegére (vö. a korábbi 2Móz 33,19-re való hivatkozást), sőt, talán Krisztusra mutató jellegére (vö. Róm 10,4: „a törvény végcélja Krisztus”; vö. Fitzmyer, Joseph A.: *i. m.* 579).

⁴ Ld. alább a LXX szövegének részletes elemzését.

Ézs 8,14 ^{LXX}	<p>És ha benne bízol, ó lesz számodra szenthely gyanánt. καὶ ἐὰν ἐπ’ αὐτῷ πεποιθὼς ἦς ἔσται σοι εἰς ἀγίασμα</p> <p>És nem úgy fogsz szembesülni vele, mint botlás köve, sem úgy, mint elesés sziklája. καὶ οὐχ ὡς λίθου προσκόμματι συναντήσεσθε αὐτῷ οὐδὲ ὡς πέτρας πτώματι</p>
----------------------------	--

A páli idézet nem egyezik meg pontosan sem a Masszoréta Szöveg (MSZ), sem a Septuaginta (LXX) szerinti verzióival egyik ézsaiási textus esetében sem. Mi több, a kulcskifejezések fordítását illetően is vannak eltérések. Az idézet három nagyobb egységre tagolható. [1] Az első rész Ézs 28,16-tal van összefüggésben: „Íme leteszek Sionban [egy... követ]” // LXX: „Íme én elhelyezek Sion alapja gyanánt [egy... követ]” [2] Az idézet második része, amely a kő jellegét körvonalazza, Ézs 8,14-re utal: λίθου προσκόμματος καὶ πέτραν σκανδάλου – „botlás követ és megütközés szikláját” // LXX: ὡς λίθου προσκόμματι... ὡς πέτρας πτώματι – „mint botlás köve, mint elesés sziklája”. [3] Az idézet harmadik egysége visszatér Ézs 28,16-hoz, bár itt sem szó szerinti az egyezés: „És aki abban hisz, nem fog megszégyenülni (καταισχυνηθήσεται ind. fut. pass.) // LXX: „És aki abban hisz, semmiképpen nem szégyenül meg (καταισχυνηθή subj. aor. pass.)” Ez utóbbi esetben viszont nem áll távol a Róm 9,33 és az Ézs 28,16 alapgondolatától az Ézs 8,14 első felének görög (de nem a héber!) változata sem, amennyiben a πείθω – „bízni” (a LXX-ban gyakran a héb. פִּיֵּן fordítása) és a πιστεύω – „hinni” (gyakran a héb. יָמַן hif. fordítása) egymás szinonimáinak tekinthetők. Ez is indokot szolgáltatott a két idézet összekapcsolásához.

Péter levele a kőszimbólum pozitív jellegét szintén Ézs 28,16-ra vezeti vissza, annak negatív vonatkozását viszont a Zsolt 118,22 és az Ézs 8,14 idézetei alapján vezeti le.

1Pt 2,4–8	<p>(...) akihez járultatok, mint élő kőhöz (λίθον ζῶντα), amely emberek-től ugyan „elutasított” (ἀποδοκιμασμένον),⁵ Istennél viszont „kiválasztott és tisztos” (ἐκλεκτὸν ἔντιμον), ti magatok is, mint élő kövek (λίθοι ζῶντες) épüljete fel lelki házzá (...)</p> <p>mert így foglalja össze az Írásban: Íme, leteszem Sionban a kiválasztott, becses, szélső sarokkövet. ἰδοὺ τίθημι ἐν Σιών λίθον ἀκρογωνιαῖον ἐκλεκτὸν ἔντιμον, És aki abban hisz, semmiképpen nem szégyenül meg.</p>
--------------	--

---

⁵ Utalás a Zsolt 118,22-re, amelyet a későbbiekben, a 2,6-ban idézni fog.

καὶ ὁ πιστεύων ἐπ' αὐτῷ οὐ μὴ καταισχυνηθῆ.

Nektek⁶ tehát a tisztesség (ἡ τιμὴ), akik hisztek.

A hitetleneknek pedig: A kő, amelyet elutasítottak az építők, az lett a sarok fejevé.

λίθος ὃν ἀπεδοκίμασαν οἱ οἰκοδομοῦντες, οὗτος ἐγενήθη εἰς κεφαλὴν γωνίας

és: botlás köve és megütközés sziklája,⁷ akik nem engedelmeskedve belebotlanak az igébe, amely célra le is tétettek (?).⁸

καὶ λίθος προσκόμματος καὶ πέτρα σκανδάλου· οἱ προσκόπτου-
σιν τῷ λόγῳ ἀπειθοῦντες εἰς ὃ καὶ ἐτέθησαν.

Ézs 28,16 ^{LXX}	Íme, én elhelyezek Sion alapja gyanánt egy értékes, kiválasztott követ, a becses szélső sarokét annak alapja gyanánt. ἰδοὺ ἐγὼ ἐμβαλῶ εἰς τὰ θεμέλια Σιων λίθον πολυτελεῆ ἐκλεκ- τὸν ἀκρογωνιαῖον ἔντιμον εἰς τὰ θεμέλια αὐτῆς És aki abban hisz, semmiképpen nem szégyenül meg. καὶ ὁ πιστεύων ἐπ' αὐτῷ οὐ μὴ καταισχυνηθῆ
Zsolt	A kő, amelyet elutasítottak az építők, az lett a sarok fejevé. ⁹

⁶ A dativus forma a gyülekezet tagjait állítja szembe a nem hívőkkel (ὁμῖν = τοῖς πιστεύουσιν <> ἀπιστοῦσιν).

⁷ Nem egyértelmű ennek az idézetnek a metaforikus jelentése. A zavart az okozza, hogy az εἰς κεφαλὴν acc. formához képest itt nom. formákkal találkozunk. Vajon a korábbi gondolatot viszi tovább, azaz az építők által elutasított kő nemcsak a „szeglet fejevé” lett, hanem „botlás kövévé és megütközés sziklájává” a hitetlenek számára (vö. Róm 9,33)? Vagy a „botlás köve és elesés köve” nem a Krisztusra, hanem a hitetlenekre vonatkozó metafora, azaz egy gen. subjectivusszal van itt dolgunk?

⁸ Az utolsó frázis vitatott. Kérdés, hogy az εἰς ὃ καὶ ἐτέθησαν frázisban mi az εἰς előzménye. A gyakoribb értelmezés szerint az a botlás aktusára (προσκόπτω) vonatkozik. Azaz Isten eleve erre rendelte őket, hogy megbotoljanak (vö. RevKároli: „amire rendeltettek is”; Magyar Bibliatársulat: „ők erre is rendeltettek”; vö. Michaels, Ramsey J: *1 Peter*. Word Biblical Commentary 49. Word, Waco 1988, 107). Egy másik olvasatban az elrendelés a hitre vonatkozott volna, amelyet nem teljesítettek (vö. Káldi Neovulgáta: „és nem hisznek benne, pedig erre rendelték őket”; Szent István Társulat: „nem fogadták el hittel a tanítást, amelyre meghívást kaptak”). A görög szöveg logikája ezt az utóbbi variációt nem valószínűsíti, mert a part. ἀπειθοῦντες nem a „hinni”, hanem a „nem hinni” aktusára hivatkozik. Van viszont egy harmadik opció is, amely szerint a τίθημι (passz. tsz.) itt nem a hitetlen személyekre, hanem az elhelyezett kőre és sziklára vonatkozik. Azaz a botlás kövét és botránkozás szikláit azért helyeztettek el (ἐτέθησαν), hogy megbotoljanak azokban. Nem mellékes, hogy ugyanezt az igét használja a kő elhelyezéséhez az ézsaiási idézetben (2,6). A héb. **טו'** ige egyébként is magában hordozza ezt a kettős értelmet: (1) megalapozni és (2) elrendelni valamire.

118,22^{LXX} λίθον ὃν ἀπεδοκίμασαν οἱ οἰκοδομοῦντες οὗτος ἐγενήθη εἰς κεφαλὴν γωνίας

Ézs 8,14^{LXX} És ha benne bízol, ő lesz számodra szenthely gyanánt.
καὶ ἐὰν ἐπ’ αὐτῷ πεποιθὼς ᾖς ἔσται σοι εἰς ἀγίασμα
És nem úgy fogsz szembesülni vele, mint botlás köve, sem úgy, mint elesés sziklája.
καὶ οὐχ ὡς λίθου προσκόμματι συναντήσεσθε αὐτῷ οὐδὲ ὡς πέτρας πτώματι

Feltűnő, hogy a péteri levél ugyanazt a két ézsaiási szöveget kapcsolja össze egymással, mint Pál apostol. Továbbá, az ézsaiási szövegváltozatok a Septuagintához viszonyítva hasonló eltéréseket mutatnak. Például az ógörög szöveg az ἰδοὺ ἐγὼ ἐμβαλῶ – „íme, én megvetek” változat helyett Pál és Péter egyaránt az ἰδοὺ τίθημι – „íme leteszek” formát preferálják. Az εἰς τὰ θεμέλια Σιων – „Sion alapja gyanánt” helyett mindkettő az ἐν Σιών – „Sionban” változatot tartalmazza. Hasonlóképpen Ézs 8,14-ben a πέτρα πτώματι – „elesés sziklája” helyett mindkét újszövetségi szöveg egyformán a πέτρα σκανδάλου – „megütközés sziklája” variációt követi.¹⁰ Végül pedig az 1Pt 2,8-ban található idézet kizárólag arra a töredékre szorítkozik, amelyet

---

⁹ A Zsolt 118,22-t (egyazon kontextusban) idézi mindhárom szinoptikus evangélium, közelről követve a Septuaginta fordítását (Mt 21,42; Mk 12,10; Lk 20,17), továbbá az ApCsel 4,11 is. A szinoptikusoknál erre hivatkozva – mintegy a beteljesedés felől visszafelé szemlélve – zárul az úgynevezett szőlőmunkások példázata, amelyben a megvetett kő az analógia értelmében a munkások által elutasított örökös fiút, de tágabb értelemben az elutasított Isten királyságát is jelképezi (vö. Hagner, Donald A.: *Matthew 14–28*. Word Biblical Commentary 33b. Word, Waco 1996, 622., aki a יָצָא – „fiú” és az יָצָא – „kő” közötti nyelvi asszociációt sejtí a jézusi zsolttárgyarázat hátterében). Ebben a kontextusban az evangéliumok és az ApCsel 4,11 Péter leveléhez hasonlóan mindenekelőtt az elutasítás beteljesedését akarják illusztrálni a Zsolt 118-ra való hivatkozással, nem magának a jézusi fellépésnek a megbotránkoztató, el-lentmondásos jellegét. Továbbá: igen valószínű, hogy az említett újszövetségi szövegek esetében szerepet játszhatott a Zsolt 118 tágabb szövegkörnyezete is, konkrétan a zsolttáros (akit a „kő” eredetileg szimbolizált) halállal való szembesülése és Isten általi rehabilitációja (vö. Zsolt 118,17–18), amely előrevetíti Jézus emberek általi megvetését és Isten általi feltámasztását.

¹⁰ A πρόσκομμα és σκανδάλου szinonimák (vö. Róm 14,13), akárcsak a λίθος és a πέτρα. Mindkét szókapcsolat esetében egy-egy úgynevezett genitivus epexegeticusszal, azaz egy értelmező genitivusszal van dolgunk, amelyben a birtokos a birtokolt valamely konkrét vonatkozását pontosítja: „botlás köve”, vagyis „a kő, amelyben megbotlanak”.

a Róm 9,33-ban is megtalálunk. Mindkettőből hiányzik az alapra (θεμελίον) való hivatkozás.

Ezek a közös elemek felvetik azt a kérdést, hogy a két szöveg mennyiben lehetett közvetlen hatással egymásra. A gyakoribb nézőpont az, hogy a páli és péteri idézetek közötti kapcsolat nem közvetlen, azaz nem egymástól vették át.¹¹ Erre enged következtetni itt két konkrét adat. Az Ézs 28,16 utolsó sorának idézeténél van egy apró eltérés a Róm 9,33 és az 1Pt 2,6 között. A LXX Ézs 28,16 = 1Pt 2,6 (οὐ μὴ κατασχυνοῦθῃ subj. aor. – „semmiképpen nem szégyenül meg”) olvasatával szemben Pál a futurum passivum μὴ κατασχυνοθήσεται – „nem fog megszégyenülni” variációt követi. Az a tény, hogy a Róm 10,11-ben megismétli ugyanezt a frázist, ugyanezzel az igei formával arra utal, hogy Pál itt egy eszkatologikus kitekintésű exegézist végez.¹² Péter levelében viszont nem ezt a módosított változatot, hanem a Septuagintából is ismert variációt találjuk meg.

A két szöveg egymástól való függetlenségére utalhat az is, hogy az egyes kontextusokon belül nem ugyanaz az ézsaiási idézetek hermeneutikai jelentősége. Míg Pál esetében az ézsaiási textus a Krisztus (vagy az evangélium) megosztó jellegét illusztrálja, addig Péter esetében a kőmetafora inkább az ekkleziológiai szempontra, a kiválasztásra, a közösségként való felépülésre összpontosít. A felvezetés értelmében (1Pt 2,4) a szerzőt az isteni választás, illetve becslés (ἐκλεκτὸν ἔντιμον) és az emberi elutasítás, leértékelés (ἀποδοκιμάζω)¹³ egymással való szembenállása foglalkoztatja. Ráadásul a kő mint

¹¹ Ld. Michaels, Ramsey J: *1 Peter*. Word Biblical Commentary 49. Word, Waco 1988, 94. Jewett, R. et al.: *Romans*, 612.

¹² A Róm 10,13 ráerősít erre a feltételezésre, amennyiben a „nem fog megtartatni” kifejezéssel a Jóel 3,5-ből vett σωθήσεται „meg fog tartatni” (ind. fut. pass.) igeformát helyezi ellentétbe. A Róm 10,11-ben pluszban szereplő πᾶς [ὁ πιστεύων], amely hiányzik mind LXX Ézs 28,16, mind a Róm 9,33 szövegeiből, szintén a Jóel 3,5-tel való harmonizáció eredményének tekinthető (vö. πᾶς [γὰρ] ὅς = כָּל אֲשֶׁר). Pál szemléletében a megszégyenítettetés mozzanatnak nem a megtérés, sem úgy általában a keresztyén élet vonatkozásában van jelentősége (így vélekedik pl. Jewett, R. et al.: *i. m.* 614.), hanem specifikusan egy jövőbeli esemény, Isten végső nagy ítéletnapja összefüggésében (vö. Witherington III, Ben – Hyatt, Darlene. *Paul's Letter to the Romans: A Socio-Rhetorical Commentary*. Eerdmans, Grand Rapids 2004, 259.). A passzívumok (nem megszégyenített/megtartatni) mögött pedig az Isten aktív cselekvése rejlik, amelynek a hívő ember majd akkor részese lesz.

¹³ Érdekes megemlíteni, hogy Aquila, Symmachos és Theodotion fordításában a kétséges לִבְנֵי לִבְנֵי fordítása a λίθον δόκιμον „értékes/megpróbált kő” (Field, Frederick: *Origenis*

szimbólum nem kizárólag egy Krisztus-metaphora (mint a Róm 9,33-ban), hanem a gyülekezetet szimbólumává is válik.¹⁴

Az alábbiakban azt fogom megvizsgálni, hogy a fent említett két újszövetségi értelmezés hogyan viszonyul az Ézs 28,16 eredeti szövegéhez, annak irodalmi kontextusához, illetve korai értelmezéseihez, különös tekintettel a Septuagintára.

1. Ézsaiás 28,16 héber szövegének problémái

Az Ézs 28,16 esetében sem a Masszoréta Szöveg struktúrája, sem annak jelentése nem egyértelmű. Ez részben azzal is összefüggésben áll, hogy az Ézs 28,16 szövegkörnyezete irodalomtörténeti szempontból rendkívül komplex. Ez megnehezíti az egyes kisebb egységek egymáshoz való viszonyának tisztázását, s így a szöveg jelentésének megfejtését is. Másrészt az ézsaiási prófécia nyelve az esetek többségében szándékosan rejtélyes, homályos, és így zavarba ejti nemcsak az egykori hallgatóságot, hanem a szöveg későbbi olvasóit, beleértve annak hagyományozóit és fordítóit is.¹⁵ Az ézsaiási próféciának ez a vállaltan ezoterikus jellege különös óvatosságot igényel, amikor a fennmaradt szövegek eltérő olvasatai vonatkozásában olvasati variánsok között kell döntenünk. Egy ezoterikus nyelvezetű prófécia esetében számolni kell azzal az alapszemponthoz, hogy a prófécia eleve homályos, többértelmű volt, s az azt felfedő olvasat nem biztos, hogy autentikusabb, mint a kevésbé érthető szövegváltozat. Másrészt viszont joggal feltételezhető az is, hogy egy ezoterikus szövegnek sem célja, hogy a kommunikáció és értelmezés alapvető szabályaival szembeszálljon, így a rejtélyes nyelvezet is alkalmazkodik a nyelvi keretekhez. Ennél az oknál fogva nem minden, ami érthetetlen, hozható kapcsolatba a szöveg műfajával, azaz nem minden *lectio difficilior* igényelheti magának a *lectio probabilior* jellegét. A szöveg áthagyó-

---

Hexaplorum quae supersunt. 1875 [repr. Piscataway: Gorgias Pres, 2012], 2.480.). Ebben a sé-
mában az Ézs 28,16 és a Zsolt 118,22 közötti ellentét még hangsúlyosabb.

¹⁴ Ld. „ti magatok is, mint élő kövek”, „tisztességes kő... nektek a tisztesség, akik hisztek”. Továbbá, ahogy fentebb említettem, a péteri „botlás köve és megütközés sziklája” lehet az egyházhhoz nem tartozók szimbolikus elnevezése is.

¹⁵ Balogh Csaba: „Tisztátalan ajkú nép között lakom” (Ézs 6,5). Ézsaiás teológiájának kevésbé ismert vonatkozásai. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Praeceptor historiae ecclesasticae. Tanulmányok Buzogány Dezső 65. születésnapjára*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár 2022, 50–76.

mányozásának vizsgálata során előkerülhetnek olyan objektív adatok, amelyek segítik egy ősbiblia szövegváltozat rekonstrukcióját.

Az Ézs 28,16 felvezető sora alapján nyilvánvaló, hogy ez egy JHVH-orákulumot tartalmaz. De a felvezető sort kivéve minden fragmentum problémákkal terhelt. Az MSZ akcentusjelei a szöveg masszoréták általi értelmezését is jelzik.¹⁶

Ezért így szól az én uram, JHVH:	a	לֵבֶן זֶה אָמַר אֲדַנִּי יְהוָה
Íme, itt vagyok!	b	הֲנִנִּי
(Ő) megalapoz(ott) Sionban egy követ:	c	יָסַד בְּצִיּוֹן אֶבֶן
egy próbakövet,	d	אֶבֶן בְּחִן
egy értékes szegletkövet,	e	פִּנְתַּת יְקָרָת
megalapozott alapot. ¹⁷	f	מוֹסַד מוֹסָד
Aki hisz, nem fut (?).	g	הַמֵּאֲמִין לֹא יִחָשׂ:

A héber szöveg értelmezési problémáit jól illusztrálja Ézsaiás könyvének ógörög változata. Bár stílusát illetően az Ézsaiás-LXX a szabadabb fordítások közé tartozik (s ez a jellegzetesség az Ézs 28,16 esetében is tetten érhető), ennek ellenére értékes szövegtörténeti dokumentációnak tekinthetjük, s az alábbiakban előbb főként erre fogok összpontosítani.¹⁸ A LXX sajátos értelmezésére, az ógörög szöveg újszövetségi hatástörténetére a későbbiekben még visszatérek.

¹⁶ A masszoréta akcentusok szövegtagoló, s ennél fogva exegetikai, értelmi tagoló jelentőségéhez ld. Kustár Zoltán: *A héber Ószövetség szövege. A masszoréta szöveghagyományozás és annak megjelenítése a Biblia Hebraicában*. Kálvin Kiadó, Budapest 2010, 126–135. De Hoop, Raymond – Sanders, Paul: *The System of Masoretic Accentuation: Some Introductory Issues*. In: *Journal of Hebrew Scriptures* 22 (2022), (1–65) 25.

¹⁷ A *zāqēp parvum* (הֲנִנִּי/מוֹסָד) arra utal, hogy a kőre vonatkozó jövedülés az *f* sorral ér véget, a *g* sor pedig egy különálló mondatnak tekintendő. A magasabb rendű tagoló jelzés az *atnāh* (אֲנִי), ezt követi fontossági sorrendben a *zāqēp parvum* (אֲנִי).

¹⁸ Ézsaiás LXX szerinti verzióját illetően számtalan kiváló tanulmány áll rendelkezésre. Vö. pl. Seeligmann, Isac Leo: *The Septuagint Version of Isaiah. A Discussion of Its Problems*. Brill, Leiden 1948. Troxel, Ronald L.: *LXX-Isaiah as Translation and Interpretation The Strategies of the Translator of the Septuagint of Isaiah*. JSJSup 124. Brill, Leiden 2008. Van der Vorm-Croughs, Mirjam: *The Old Greek of Isaiah: An Analysis of Its Pluses and Minuses*. Septuagint and Cognate Studies 61. SBL Press, Atlanta 2014. Oláh Zoltán: *Izajás messiásshözvegeinek értelmezése a Septuagintában és az egyházatyák írásaiban*. Verbum, Kolozsvár 2016, 11–19. Van der Kooij, Arie: *Isaiah: Septuagint*. In: *Textual History of the Bible. Vol. 1: The Hebrew Bible. Part 1b: Pentateuch, Former and Latter Prophets*. Brill, Leiden 2017, 489–492.

LXX

διὰ τοῦτο οὕτως λέγει κύριος
 ἰδοὺ ἐγὼ ἐμβαλῶ εἰς τὰ θεμέλια Σιων
 λίθον πολυτελῆ ἐκλεκτὸν
 ἀκρογωνιαῖον ἔντιμον εἰς τὰ θεμέλια
 αὐτῆς
 καὶ ὁ πιστεύων ἐπ’ αὐτῷ οὐ μὴ
 καταισχυθῆ

A LXX fordítása

Ezért így szól az Úr:¹⁹
 Íme én elhelyezek Sion alapja gyanánt²⁰
 egy drága, kiválasztott²¹ követ,²²
 a becses szélső sarokét²³ annak²⁴
 alapja²⁵ gyanánt.
 És²⁶ aki hisz abban,²⁷ semmiképpen
 nem szégyenül meg.²⁸

¹⁹ Az Ézsaiás könyve által kedvelt יהוה יהוה – „az én uram, JHVH” kifejezést a LXX-Ézs általában egyszerűen κύριος formában ülteti át (Ézs 10,24; 22,12.15.22; 30,15; 40,10; 48,16; 49,22; 50,4.5.9; 52,4; 56,8; 61,1.11; 65,12.15). Vö. még κύριος [σαβαωθ?] (Ézs 7,7); ὁ θεός (Ézs 10,23; 25,8). A név rövidítéséhez ld. Van der Vorm-Croughs, Mirjam: *i. m.* 503., 509.

²⁰ Ld. alább az ἐμβαλῶ εἰς τὰ θεμέλια Σιων sajátos görög értelmezését.

²¹ Nagy valószínűséggel itt is egy, a fordításon belüli duplummal van dolgunk, amelyben a fordító a ἰθὺς (szabad értelmezésben) vagy בחר – „kiválaszt” szavakat ülteti át görög nyelvre. Vö. Van der Vorm-Croughs, Mirjam: *i. m.* 151. Ugyancsak a בחר olvasat irányába mutat a Peshitta is: *k’p’ bhyrt’* – „választott kő”. Mindkettő inkább exegetikai (semmint szövegala-pú) döntés eredménye.

²² A LXX csak egyszer fordítja a héber אֲבָן – „kő” szót, illetve szintén egyszer a מוֹסָד „alap” – szót. A dupla kifejezések görög változaton belüli rövidítése jól ismert stiláris jelenség. Vö. Van der Vorm-Croughs, Mirjam: *i. m.* 196., 198., 294.

²³ A gör. ἀκρογωνιαῖος (melléknév!) nehezen értelmezhető kifejezés. Csak az Ézs 28,16-ban, illetve az erre utaló Ef 2,20 és 1Pt 2,6-ban jelenik meg (a klasszikus görög szövegekben sem találjuk meg). A γωνιαῖος melléknévi forma megjelenik még a Jób 38,6-ban a héber אֲבָן megfelelőjeként, illetve általában a γωνία főnév fordítja a אֲבָן héber szót (pl. 1Sám 14,38; 2Kir 14,13; 2Krón 26,9; 28,24). Az összetett szóban szereplő ἀκρος jelentése valaminek a „széle, vége, csúcsa”. Érdekesmód ugyanezzel a szóval fordítja az ógörög a בְּהֵן – „(hüvelyk)ujj; ujjbegy?” héber terminust is, úgyhogy kérdés marad: vajon az ἀκρογωνιαῖος nem az אֲבָן בְּהֵן kifejezés fordítása akar-e lenni az Ézs 28,16-ban? A korábban említett πολυτελῆ ἐκλεκτὸν mellett (amelyből a πολυτελῆ valószínűleg a legkésőbbi variáció, az 1Pt 2,6-ból is hiányzik!) ez egy újabb variáns lenne, amit a fordítók megörökítettek. Valószínűtlennek tűnik Le Bas feltételezése, miszerint az ἀκρογωνιαῖος a piramis alakú zárókövet jelenti egy piramisszerű építmény vagy obeliszk tetején. Vö. Le Bas, Edwin E.: Was the Corner-Stone of Scripture a Pyramidion? In: *Palestine Exploration Quarterly* 78 (1946), 109–111 (103–115).

²⁴ A birtokrag hiányzik a héber szövegváltozatból.

²⁵ A מוֹסָד egyszeri görög fordításához mint stiláris fordítási jelenséghez ld. fentebb.

²⁶ A héber szövegváltozatban itt nincs semmiféle kötőszó.

²⁷ Az ἐπ’ αὐτῷ – „abban” kifejezésnek nincs megfelelője a héber szövegben. Ennek teológiai jelentőségét ld. alább.

הַנְּנִי יִסַּד

Az olvasó számára feltűnő a **הַנְּנִי יִסַּד** szókapcsolat, amelyben egy egyes szám 1. személyű raggal ellátott **הַנְּנִי** – „íme én” indulatszót egy egyes szám 3. személy hímnemű igei forma követ (יִסַּד pi'él – „alapot vet; elrendel”).²⁹ Akik a jelenlegi szövegváltozatot elfogadhatónak tekintik, így értelmezik ezt a sort: „íme (itt vagyok) én, (ő, aki) megalapozott Sionban egy követ...”³⁰ Ennek az interpretációnak a létjogosultsága viszont erősen kétséges a bibliai héber mondatszerkesztési szabályok szempontjából.

Mondattani szempontból a **הַנְּנִי** – „íme én” kifejezés az esetek többségében egy következő szócskával *összekapcsolva* jelenik meg, s azzal egyetlen, összefüggő mondategységet alkot. Ilyen esetekben a **הַנְּנִי** partikulát általában egy participium követi.³¹ A participium helyén esetleg egy névszó is állhat, amely szintúgy az állítmány szerepét tölti be, mint az előbbi esetben a melléknévi igenév.³² Mindkét esetben a **הַנְּנִי**-ben megszólaló „én” a következő állítmányi szereppel megjelenő participium vagy névszó alanya is, azzal összhangban van, s együtt egyetlen frázisnak tekintendők.

A **הַנְּנִי** mondatánál illetően vannak olyan példák is, amelyek eltérnek a fenti konstrukcióktól, ahol a **הַנְּנִי** *önmagában* alkot egy független frázist,

²⁸ Valószínűleg a **לֹא יְבוֹשׁ > לֹא יִחַיֵּשׁ** – „nem szégyenül meg” szövegmódosítással van dolgunk. Ld. alább.

²⁹ Az MSZ nem qal perf. formát örökített meg, ahogy azt Hartenstein véli. Vö. Hartenstein, Friedhelm: Tempelgründung als „fremdes Werk“. Beobachtungen zum „Ecksteinwort“ Jesaja 28,16–17. In: Witte, Markus (hrsg.): *Gott und Mensch im Dialog. Festschrift für Otto Kaiser zum 80. Geburtstag*. BZAW 345. De Gruyter, Berlin 2004, (491–516) 498. A pi'él masszoréta vokalizációjához ld. 1Kir 12,11.14; 2Krón 10,11.14 (יִסַּד).

³⁰ Vö. Rási; Knobel, August: *Der Prophet Jesaia*. Weidmann'sche Buchhndlung, Leipzig 1843, 203. Delitzsch, Franz: *Isaiah*. Hendrickson, Peabody 2001 (repr. 1866), 306. Young, Edward J.: *The Book of Isaiah*. Eerdmans, Grand Rapids 1969, 2.285; Vö. még, William Henry: *Isaiah 28 – 33. Translation with Philological Notes*. Biblical Institute Press, Rome 1977, 31, aki különösebb magyarázat nélkül így fordít: „Look, I have founded”. A téma részletes tárgyalásához ld. Dekker, Jaap: *Zion's Rock-Solid Foundations. An Exegetical Study of the Zion Text in Isaiah 28:16*. Oudtestamentische Studieën 54. Brill, Leiden 2007, 125–127.

³¹ Pl. 1Móz 6,17; 9,9; 41,17; stb. Minden bizonyos idesorolható két kivételesnek tűnő vers is, Ézs 29,14 és 38,5, amelyekben a **הַנְּנִי יִסַּד** (**יִסַּד** impf. 3. személy) helyett valószínűleg a **הַנְּנִי יִסַּד** (**יִסַּד** qal part.) variáns a helyes (vö. 1Sám 27,4). Hasonlóképpen vélekedik Roberts, J. J. M.: Yahweh's Foundation in Zion (Isa 28:16). In: *Journal of Biblical Literature* 106 (1987), (27–45) 28.

³² Pl. 1Sám 14,7; 2Sám 5,1; Jer 23,30; Ez 26,3.

és mondattani és szemantikai értelemben elhatárolódik a következő szótól: „íme, itt vagyok én, és...”, vagy „íme, ami engem illet, ...”.³³ Ilyen konstrukciókban két variációval találkozunk. (1) Az egyik szerint a הַנְּנִי egyes szám 1. személye és a következő ige egyes szám 1. személyű formája nyomatékosítja, hogy az alany ugyanaz a személy.³⁴ (2) Az esetek többségében a két frázis egymástól független gondolatot közöl. Tehát az „íme, itt vagyok...” és a következő mondat alanya elkülönül egymástól, s így nem ugyanarról az ágensről beszélünk.³⁵ Az akcentusok alapján arra következtethetünk, hogy Ézs 28,16-ban a masszoréták is ezt az értelmezést követik, amelyben a הַנְּנִי és טוֹ' egymástól elváló frázisokként értelmezendők. Feltűnő ugyanis, hogy a הַנְּנִי szót nem egy összekötő (konjunktív),³⁶ hanem egy elválasztó (diszjunktív) jelzéssel (◌̇ *tabîr*) látták el, mintegy leválasztva azt a következő kifejezésről és jelezve, hogy külön értelmi egységként kezelendők.³⁷ Az MSZ ta-

³³ Az Ézs 28,16-tal kapcsolatos tanulmányok általában nem érzékelik ezt a jól körvonalazható strukturális nyelvtani jelenséget. Vö. Roberts, J. J. M.: *i. m.* 28., aki ezeket a formákat mindössze „rendkívül ritka” és „komplikált konstrukciók”-ként kezeli, anélkül, hogy reflektálna a kétfajta mondatszerkezet közötti lényegi és következetes sémákba rendezhető különbségekre.

³⁴ Vö. pl.: הַנְּנִי אֶתְנִי לְךָ – „Íme itt vagyunk, hozzád jövünk” (Jer 3,22; az elválasztást a *paštā* [◌̇] jelzi; de vö. הַנְּנִי אֶמְוֹת – „íme itt vagyok, haljak meg”, ahol a *mērākā* [◌̇] konjunktív akcentus talán értelmi egységet jelöl; a konjunktív akcentusok említett szerepéhez ld. Kustár, Zoltán: *i. m.* 136.]). Egy másik példa Ez 25,7 (amelyet gyakran tévesen Ézs 28,16-tal összefüggésben szoktak említeni): לִכֵּן הַנְּנִי נְטִיתִי אֶת־יָדַי – „Azért íme, ami engem illet, kinyújtom kezemet...” Ld. még Jer 44,26; Ez 36,6. Ebben az esetben szemantikai értelemben a korábbiakban említett mondatszerkezethez viszonyítva nem mindig érzékelhető lényegi különbség. Vö. pl. Ez 6,3: הַנְּנִי אֲנִי מְבִיא – „íme, ami engem illet, én hozok...”; és 1Kir 14,10: הַנְּנִי מְבִיא – „Íme én hozok...”. Ld. még: הַנְּנִי אֶשָּׂא – „Íme, felemelem...” (Ézs 49,22).

³⁵ Vö. pl. Ézs 6,8: הַנְּנִי שְׁלַחְנִי – „Íme itt vagyok, küldj engem”. Ld. még 1Sám 12,3; 2Sám 15,26; Jer 23,39; stb. Annak viszont nincsen analógiája, hogy a הַנְּנִי által jelölt egyes szám 1. személyt egy 3. személyű alany követné úgy, hogy mindkettő ugyanarra az ágensre vonatkozna, ahogyan ezt az Ézs 28,16 fentebb említett fordításai feltételeznék. Vö. Roberts, J. J. M.: *i. m.* 28. Mint már említettem, az Ézs 29,14 és 38,5 vitatható esetek.

³⁶ Vö. a *mahpāk* accentust (◌̇) pl. a következő kapcsolatokban: הַנְּנִי מְפָרֵד (1Móz 48,4); הַנְּנִי מְמַטֵּר (2Móz 9,18).

³⁷ Az elválasztó és összekötő akcentusokhoz ld. Kustár, Zoltán: *i. m.* 120–139. Természetesen itt kérdés marad, hogy az adott akcentus választását nem éppen az motiválta-e, hogy a masszoréta sem tudta összeegyeztetni a הַנְּנִי egyes szám 1. és טוֹ' egyes szám 3. szem. formákat. Azt mindenestre jelzi, hogy a masszoréta ezt a טוֹ' olvasatot ismerte (és nem a part. variánst).

golása valami ilyen fordítást sejtet: „Íme (itt vagyok) én! (Ő) megalapoz(ott) Sionban egy követ...”³⁸

Ami az empirikus szövegérténeti adatokat illeti, az Ézs 28,16 premasszoretikus héber szövegváltozatai között két olyan variáns is ismert, amely egymáshoz viszonyítva másképpen ugyan, de mégiscsak ezt az ismert הַנְּנִי + part. formát követi. Az 1QIsa^b szövegváltozatában a הַנְּנִי יוֹסֵד (azaz a הַנְּנִי + qal. part.) formát olvashatjuk. Az MSZ mássalhangzós szövege lehetővé tenné, hogy a הַנְּנִי יוֹסֵד variánst ugyanennek a הַנְּנִי + qal participium *scriptio defectiva* formában fennmaradt variánsának tekintsük (יֹסֵד = יוֹסֵד).³⁹ De az 1QIsa^a-ban egy másik premasszoretikus héber szövegvariáns is fennmaradt, amely a הַנְּנִי מִיֹּסֵד formát tartalmazza. Ebben a konstrukcióban a הַנְּנִי + pi'él participium (מִיֹּסֵד)⁴⁰ összekapcsolásával van dolgunk. Kérdés marad, hogy a két eltérő (qal/pi'él) szövegforma hogyan magyarázható, illetve melyik a valószínűbb.

Ami a közvetett szövegtanúkat illeti, Aquila, Symmachos és Theodotion θεμελιῶν fordításváltozata szintén a participium formát preferálja,⁴¹ s hasonlóra enged következtetni a Pesitta (*mtqn* < *tqn* pa'él part. „elhelyez”) és a Targum (מְנִי < מְנִי pa'él „elrendel”) is. E fordítások esetében nehéz eldönteni, hogy a qal participium vagy pi'él participium variánsra kell-e gondolnunk. A LXX ἰδοὺ ἐγὼ ἐμβάλω – „íme én megvetek” frázisa szintén egy הַנְּנִי + part. olvasatot feltételez. Az ehhez kapcsolódó εἰς τὰ θεμέλια Σιών – „Sion alapja gyanánt” nem egyezik egyik ismert héber szövegváltozattal

³⁸ A יוֹסֵד egyes szám 3. személyű formája lehet személytelen fogalmazásforma is (amely a magyar nyelvben kevésbé használatos; vö. angol *one* vagy német *man*), de mint láttuk, mindenképpen egy eltérő személyi alanyra utal. Roberts, J. J. M.: *i. m.* 28. szerint az Ézs 28,16 vokalizációját a némiképp rokon gondolatra épülő Ézs 14,32 inspirálhatta.

³⁹ Vö. Ézs 51,13. Ld. Delitzsch, Friedrich: *Die Lese- und Schreibfehler im Alten Testament*. Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger, Berlin–Leipzig: 1920, 76. Az Ézs 29,16 vonatkozásában ezt a változatot követi Wildberger, Hans: *Jesaja*. Biblischer Kommentar Altes Testament 10.3. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1982, 1065–1066. Roberts, J. J. M.: *i. m.* 28–29. A יוֹסֵד vokalizációs problémáját illetően érdekes párhuzamot nyújthat Ezsd 7,9, ahol a הוּא יוֹסֵד הַמַּעֲלָה mondatrészt gyakran így emendálják: הוּא יוֹסֵד הַמַּעֲלָה – „ő elhatározta/elrendelte (pi. perf., vagy יוֹסֵד qal part.) a felmenetelt”. Vö. Delitzsch, Friedrich: *i. m.* 76. Williamson, Hugh G. M.: *Ezra, Nehemiah*. Word Biblical Commentary 16. Word, Waco 1985, 89. A יוֹסֵד szócskához kapcsolódó vokalizációs problémákhoz alább további példákat is láthatunk.

⁴⁰ Vö. a מִיֹּסֵד pi. part. formát az 5Móz 8,5-ben.

⁴¹ Vö. Field, Frederick: *i. m.* 2.480.

sem.⁴² Érdekes viszont, hogy az Ézs 28,16 szövegének végén a τὰ θεμέλια a מוֹסָד – „alap” kifejezés fordításaként is megjelenik. Az írásforma szempontjából a מוֹסָד közelebb áll a pi´él מִיִּסַּד változathoz, mint a יוֹסַּד/יִסַּד qal participium formához. Hacsak nem egy parafrázáló fordítás, az ógörög szövegben az ἐγὼ ἐμβαλῶ εἰς τὰ θεμέλια *kettős fordítás* lehet, amely paleográfiai szempontból egy hasonló szövegváltozatot feltételez. Azaz elképzelhető, hogy a fordító ismert egy (a 1QIsa^a-ban is fennmaradt) pi´él participium מִיִּסַּד változatot, illetve egy névszói מוֹסָד – „alap” szövegformát.⁴³ Az ógörög változat közvetetten arra enged következtetni, hogy az Ézs 28,16 eredeti szövegváltozatában ez állhatott: הַנְּנִי מִיִּסַּד בְּצִיּוֹן אֶבֶן..., amely megegyezik az 1QIsa^a-ból ismert variációval.⁴⁴ A הַנְּנִי יוֹסַּד > הַנְּנִי מִיִּסַּד változás szöveg-történeti szempontból magyarázható az úgynevezett haplográfia (egyszerírás) eredményeként.⁴⁵

⁴² A Septuagintához feltűnően hasonló változatot találunk a Vulgatában: *ecce ego mittam in fundamentis Sion lapidem* – „Íme, bocsátok/küldök Sion alapjába egy követ...”.

⁴³ A Septuagintában is ismert kettős fordítás jelenségéhez ld. Van der Vorm-Croughs, Mirjam: *i. m.* 141–185. A vélemények eltérőek abban a tekintetben, hogy a fordításbeli duplum az eredeti fordító tevékenységéhez köthető-e (illetve ezen belül, hogy a fordítás retroverziója is tartalmazta-e már a duplumot, vagy sem), vagy a későbbi másolók (revizorok) munkájának az eredménye. Valószínűleg ezek mindegyikével számolnunk kell az áthagyományozás rendjén. Vö. Tov, Emanuel: *The Text-Critical Use of the Septuagint in Biblical Research*. Eisenbrauns, Winona Lake 2015, 140–141. Az Ézs 28,16 esetében a fordító a feltételezett két variánst logikusan integrálja a saját gondolatmenetébe, így a duplum nem egy kései fordításrevízió eredménye. Ami a וְ וְ betűk felcserélését illeti, az ókori szövegáthagyományozásban ez az egyik leggyakoribb másolási hiba. Hasonló elírást feltételez például az előző 15. versben a *katib* שֵׁיט [vö. 1QIsa^a is] és *qarē* שׁוּט olvasat. A יִסַּד kapcsán feltűnően gyakoriak az olvasási variációk az Masszoréta Szövegen belül is, ahogy azt a masszoréták *katib/qarē* rendszere (vö. Ez 41,8: *k* מִיִּסַּדוֹת | *q* מוֹסַּדוֹת) vagy az ókori fordítások is jelzik (vö. 2Krn 8,16: MSZ מוֹסַּד | LXX מוֹסַּד; esetleg מוֹסַּד; ld. még 2Krn 16,8: *k* מִיִּסַּד | *q* מוֹסַּד | LXX מוֹסַּד).

⁴⁴ Ezt a formát preferálja Ézsaiás kommentárjában Rabbi Dāwid ben Qimhî (12–13. század) is. Dekker, Jaap: *i. m.* 132. azt feltételezi, hogy a qumráni szövegvariánsban található participium forma szándékos (teológiai okokra visszavezethető) szövegmodosítás eredménye. Ez a hipotézis nemcsak a bizonyíthatóság hiánya miatt valószínűtlen, hanem azért is, mert – ahogy egyébként Dekker maga is megjegyzi (vö. 130–131) – egyelőre azt sem sikerült bizonyítani, hogy az 1QIsa^a kézirat ténylegesen Qumránban készült volna, s így az eltérő olvasatokra a qumráni közösség marginális teológiai szemlélete hatással lett volna.

⁴⁵ Vö. Mosis, R.: יִסַּד. In: *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament* 3 (1982), (668–682) 677, aki szintén a pi. part. forma mellett érvel. Paleográfiai szempontból a הַנְּנִי מִיִּסַּד szóparban a וְ végződés és a מְ szókezdő betű bizonyos írásváltozatokban formailag nagyon hasonlóan egymásra. Ld. például a Codex Leningradiensis írásképet Ézs 28,16-ban: מוֹסַּד | הַנְּנִיִּסַּד

A szövegkritikán túl ezt a kérdést érdemes szemantikai alapon is megvizsgálni. Első látásra úgy tűnik, hogy יִסֹד ige qal és pi'él jelentésárnyalata hasonló.⁴⁶ Ám az alapos vizsgálódás inkább arra enged következtetni, hogy a két igetörzs eltérő kontextusban használatos.⁴⁷ Az esetleges kivételek mind-egyike magyarázható az MSZ vokalizációs problémájaként, s ezt a fennmaradt alternatív szövegváltozatok is megerősítik.⁴⁸ Az alábbi jelentésárnyalatokkal találkozunk: (1) Egy épülettel vagy várossal kapcsolatban a bibliai héber nyelv a יִסֹד ige pi'él formáját használja, amelynek jelentése „megalapoz, alapot vet”.⁴⁹ (2) Ettől eltérő az, amikor a szövegek kozmogóniai értelemben be-

Az 1QIsa^b-ben fennmaradt הַנְּיִי מִיִּסֹד > הַנְּיִי יִסֹד változást is lehet paleográfiai szempontból értelmezni. A מ > יִ írni hiba előfordulásaihoz ld. Delitzsch, Friedrich: *i. m.* 120–121. (bár ennek fordítottja, a יִ > מ változás sem példátlan).

⁴⁶ Ezt sugallja Egeresi László Sándor: *Bibliai héber magyar szótár.* [k. n.], Budapest 2022, 269 is.

⁴⁷ Hasonló következtetésre jut Mosis, R.: יִסֹד, 675–676. Ld. még Dekker, Jaap: *i. m.* 126.

⁴⁸ A kontextus, illetve az ókori szövegtanúk alapján problémás olvasatoknak tekinthetjük a következő eseteket. (1) A 2Krn 24,27-ben a qal inf. cstr. bizonytalan, a יִסֹד בֵּית הָאֱלֹהִים frázisnak nincs értelme. Alternatív olvasatként gondolhatunk itt a [ה] יִסֹד בֵּית הָאֱלֹהִים – „Isten házának gyülekezete” (vö. Zsolt 55,15) variációra, bár a LXX a יִסֹדִי helyett inkább a יִתָּר formára enged következtetni. (2) A 2Krn 31,7-ben a יִסֹדִי formailag sem szokványos qal inf. cstr. (helyesen: יִסֹדִי). Itt is valószínűleg a יִסֹד II. „összegyűjteni” homonimával van dolgunk (vö. nif. „gyülekezik” – Zsolt 2,2; 31,14; a יִסֹד „gyülekezni” ige mellékformája – JézSir 9,4; 42,12). (3) Az Ezsd 3,12-ben a יִסֹדִי qal inf. cstr. formában értelem szerint nem kapcsolható az előző mondathoz, mert az említett vének nem láthatták az első templomot, amikor annak (esz. 3. szuff.) alapot vetettek. A LXX alapján (ἐν θεμελιώσει αὐτοῦ) arra következtethetünk, hogy a fordító a יִסֹדִי – „[látták a házat] annak alapján” (vagyis amíg még állt) olvasatot követte. A mondat további része viszont ebben az olvasatban is nehézkes. A יִסֹדִי זֶה הַבַּיִת csak úgy értelmezhető, hogy יִסֹדִי + passz. inf. + szuff.: „amikor az fundáltatott, (vagyis) ez a ház (szemük láttára)...” (a kettős szuffixumhoz – יִ / זֶה הַבַּיִת – ld. Deut 28,48). Ez pedig azt sugallja, hogy a יִסֹד itt vagy pu. inf. (יִסֹדִי > יִסֹדִי) vagy – kevésbé valószínű – nif. inf. (יִסֹדִי). A pu. inf. ugyan nagyon ritka, de nem ismeretlen (vö. Joüon, Paul – Muraoka, Takamitsu: *A Grammar of Biblical Hebrew. Part Three: Syntax.* Pontifical Biblical Institute, Rómae 1991, §56b(1)). (4) Az Ézs 54,11-ben a יִסֹדִי יִסֹדִי qal perf. valószínűleg szintén téves masszoréta olvasat. A LXX τὰ θεμέλια, illetve az 1QIsa^a szerinti változat (יִסֹדוֹתִי) arra utal, hogy itt a יִסֹד – „alap” (tsz. vö. JerSir 4,11) névszóval van dolgunk. A יִסֹד masszoréta vokalizációja körüli bizonytalanságokhoz ld. még Mosis, R.: יִסֹד, 3.672, 675.

⁴⁹ Vö. Józs 6,26; 1Kir 5,31; 16,34; Ezsd 3,10; Ézs 14,32; Zak 4,9. A pi'él által jelzett gondolat passzív értelmét a pu' al fejezi ki (1Kir 6,37; 7,10; Ezsd 3,6; ÉnÉn 5,15; Hag 2,18; Zak 8,9). Passzív jelentésárnyalattal hasonló kontextusban jelenik meg továbbá a nif. és hof. forma is. Ám nem tartható kizártnak, hogy itt vokalizációs problémával van dolgunk. Az Ézs 44,28-

szélnek arról, hogy Isten „elhelyezi, megalapítja” a földet. Ebben az esetben a héber következetesen a *qal* (és nem a *pi'él*) formát használja.⁵⁰ (3) Végül bizonyos kontextusokban a **טד'** ige ezt jelenti: „elrendel” (valamire, valamilyen céllal). Ebben az esetben mind a *qal*, mind a *pi'él* olvasattal találkozunk.⁵¹

Az Ézs 28,16 esetében a (2) opció kevésbé valószínű. Ami az (1) fordítási variánst illeti, lényeges szempont, hogy a **טד'** *pi'él* „megalapoz” forma általában olyan kontextusban használatos, ahol egy adott tárgy/építmény valamilyen *alpra* épül. Azaz a **טד'** ige tárgya egy ház (1Kir 5,31), egy város (Józ 6,26) vagy egy alapon álló oszlop (ÉnÉn 5,15). Ez a kontextus az Ézs 28,16-ban némi bonyodalmat okoz. Ugyanis a kő alapul szolgálhat egy építménynek, de a kőnek aligha lehet alapot vetni.⁵² Egyik lehetséges megoldás az, ha azt feltételezzük, hogy a **טד'** *pi'él* igének van egy bővített jelentése is: „alapként elhelyez”. Ebben az esetben az **בָּנָה** nem a megalapozott tárgyat (épületet), hanem magát az alapul szolgáló tárgyat jelöli. A probléma az, hogy ehhez az értelmezéshez az Ézs 28,16 szövegén kívül nincs más támpontunk. Egy másik opció az, ha a **בָּנָה מִיִּסְדַּבְּצִיּוֹן** kifejezésben a **טד'** ige tárgya nem a kő, hanem Sion. Eszerint a **בְּצִיּוֹן** szóban a **בָּ** prepozíció nem a helyszínt (*Sioban*), hanem a cselekvés tárgyát jelöli. Tehát JHVH Siont alapozza meg egy kőre,⁵³ vagyis az **בָּנָה** magát az alapot, annak anyagát jelenti. Ilyen értelmű mondat szerkezetet találunk pl. az 1Kir 5,31-ben: **לְיִסְדַּבְּצִיּוֹן הַבַּיִת אֲבָנֵי גִזִּית** – „hogya házat faragott kövekre alapozza” (**טד'** *pi'él* + tárgy + **בָּנָה**; vö. 1Kir 7,10). Bár ez nyelvtanilag nem elképzelhetetlen, ezt a javaslatot némiképp az a tény árnyékolja be, hogy a **הִנְנִי** + particípium miatt inkább egy olyan

---

ban a jelenlegi **טד'ה** *nif.* forma (amely ilyen értelemben csak itt jelenik meg) **טד'ה** *pu'* alként is vokalizálható. (A *nif.* olvasatot a parallel **הִנְנִי** *nif.* befolyásolhatta.)

⁵⁰ Vö. Jób 38:4; Zsolt 24,2; 78,69; 89,12; 102,26; 104,5; Péld 3,19; Ézs 48,13; 51,13,16; Ám 9,6; Zak 12,1. A *qal* passzív vonatkozását a *nif.* fejezi ki. Idesorolható az Ex 9,18, amely szintén egy „föld” (**אָרֶץ**) megalapítását feltételezi.

⁵¹ *Qal*: Zsolt 104:8; 119:152; Ézs 23,13; Hab 1,12. *Pi'él*: 1Krán 9,22; Eszt 1,8; talán Ezsd 7,9 (**טד'?** > **טד'**). Hasonló összefüggésben használja a héber **בָּן** szót is, amely úgyszintén magában hordozza az „alapokra helyez, megerősít”, illetve „elrendel valamire” jelentésárnyalatokat (vö. Péld 3,19).

⁵² Vagyis a „JHVH megalapoz egy követ Sionban” fordításnak nincs létjogosultsága.

⁵³ A **בָּ** gyakran tölt be ilyen mondattani funkciót a bibliai héberben. Vö. Jouion, Paul – Muraoka, Takamitsu: *i. m.* §125b, c, m. Bekins, Peter Joseph: *Information Structure and Object Marking: A Study of the Object Preposition 'et in Biblical Hebrew* (PhD Thesis). Hebrew Union College – Jewish Institute of Religion, 2012, 165–170.

eseményt várnánk, amelyre a közeljövőben fog sor kerülni.⁵⁴ Vajon akkor itt Sion új alapokra helyezéséről lenne szó? Végül egy harmadik értelmezési variáció lehet az, ha a **אָבֹן בְּצִיּוֹן אֶבֶן** frázisban nem megalapozásról, hanem a **יִסְדֵּי** ige fentebb említett alternatív jelentésének megfelelően egy kő „elrendeléséről” van szó: JHVH Sionba „(el)rendel” egy követ. Ezen az állásponton van a Targum,⁵⁵ de így értelmezhető a Pesitta is.⁵⁶ Az ézsaiási prófécia erősen metaforikus és kriptikus jellegéből adódóan nem zárhatjuk ki azt sem, hogy itt az egyes jelentésárnyalatok kombinációjával is számolnunk kell.

אָבֹן בְּחֵן פְּנֵת יְקָרְתָּ מוֹסֵד

A héber **בְּחֵן** ige bibliai héber nyelvben ismert jelentése a „megvizsgál; megpróbál, próbára tesz”. Ez a szó egyebek mellett a nemesfémek tesztelésére is vonatkozott, de a Bibliában a leggyakrabban mégis (metaforikus nyelvi áttét révén?) egy személy hitelességének megvizsgálása, próbára tétele kapcsán találkozunk vele.⁵⁷ Kérdés viszont, hogy ez a „megvizsgálni, megpróbálni” gondolat alkalmazható-e a fenti szókapcsolatban. Az **אָבֹן בְּחֵן** – „próbatétel köve” szókapcsolatot általában két irányban szokták értelmezni. (1) A gyakoribb, *genitivus obiectivus* értelemben ez az a kő, amelyet már próbára tettek, és megfelelőnek bizonyult.⁵⁸ (2) Ha *genitivus subiectivus*ként

⁵⁴ Vö. Barthel, Jörg: *Prophetenwort und Geschichte. Die Jesajaüberlieferung in Jes 6–8 und 28–31*. Forschungen zum Alten Testament 19. Mohr Siebeck, Tübingen: 1997, 308–309. A még ezután következő építkezést vetíti előre a 17. versben olvasható hossz mérték és súly mérték is. Az a tény, hogy Siont JHVH fundálta (a múltban), ismerős Ézs 14,32-ből is, de az némiképp eltér a jelenlegi szövegtől.

⁵⁵ A **הָאֶבֶן מִבְּצִיּוֹן מִלֶּךְ** – „íme rendelék Sionba egy királyt” értelmezése sajátos. De az nyilvánvaló, hogy a héber **יִסְדֵּי** igét az arámi fordítás **מְנִי** pa’él part. „elrendel” formában magyarázza.

⁵⁶ A **h' n' mtqn n' bšhywn k p'** – „íme, rendelék én Sionba egy követ” frázisban a **tqn** pa’él part. „elhelyez, rendel”.

⁵⁷ A vizsgálat vonatkozhat általánosan az emberre (Zsolt 11,5), vagy konkrétan beszédre (Gen 42,16), szívre (1Krán 29,17; Zsolt 17,3; 139,23), vesére (Jer 17,10). Mindkét értelem összefonódik Jer 6,27-ben, ahol a próféta a „tesztelő”, a nép pedig (akit az elvártnál minőségében alulmaradó fémhez hasonlít) a „tesztelt”. Vö. Jób 23,10; Zsolt 26,2; Zsolt 66,10; Péld 17,3; Jer 9,6; Zak 13,9.

⁵⁸ Ezt az értelmezési vonalat követi a parafrazáló LXX: λίθον πολυτελή – „értékes kő” fordítása is (ld. fentebb az ἐκλεκτόν mint fordítási duplum magyarázatát [= **בְּחֵן**?]). Hasonló irányba mutat Aquila, Symmachos és Theodotion λίθον δόκιμον – „megpróbált kő” fordítása (ld. Field, Frederick: *i. m.* 2.480.), vagy a Vulgata *lapidem probatum* fordítása. A magyar bibliafordításokban idekapcsolódik a „kiprobált kő” (Kecskeméthy István fordítása;

fogjuk fel, akkor ez az a kő, amellyel próbára tesznek, megvizsgálják másvalamit vagy másvalakit.⁵⁹

Az aktuális kontextuson belül két adat mutathat a „próbára tétel” gondolata irányába. Egyrészt ugyanez a vers használja a **יָקָר** – „értékes, becses” melléknevet, amely szintén egyfajta értékfeltárást, értékítéletet feltételez. Továbbá, a megelőző 15. versben hazugságról, csalásról olvashatunk, a következő 17. versben pedig hossz mértékről és súly mértékről, amelyek szintén a megmérettetés gondolatát elevenítik meg. A tét az igazság, a valóság kiderítése és a hamisság leleplezése (vö. Zsolt 7,10; Jer 11,20). Ennek megfelelően a kő egy metaforikus értelemben vett minta, amelyhez viszonyítani lehet valami mást.⁶⁰ A próbatétel motívuma elég erőteljesen van jelen az Ézs 28,16-hoz kapcsolódó későbbi értelmező szöveg hagyományban (lásd alább 1QH^a 14,29). Mindazonáltal építkezési kontextusban azért okoz gondot ez az értelmezés, mert sem a „próbára tett kő, megpróbált kő”, sem a „próbára tevő kő” nem tekinthető szokványos szóhasználatnak.⁶¹ A kérdésben azért nehéz dönteni, mert szimbolikus nyelvezettel van dolgunk. A JHVH cselekvésének leírása nem magától értetődően csak építkezésre utaló művelet.

Káldi Neovulgáta). Ennek egy parafrázált továbbvitelét képezi a Magyar Bibliatársulat (és a Revideált új fordítás) által követt „szilárd kő” fordításváltozat is (vö. Targ: **מֶלֶךְ תְּקִיף** – „erős király”). Angol nyelvű fordításokban idekapcsolódik az „a tried stone” (King James Version, American Standard Version), „a tested stone” (New Revised Standard Version, New American Standard Bible, New International Version, English Standard Version, Holman Christian Standard Bible).

⁵⁹ Ez a ritkább értelmezési variáns. Ezt sugallja a Revideált Károli által fordított „próbakő”. Ebbe az irányba mutat Kurt Sethe javaslata is, aki a „próbakő” fordítást az egyiptomi *bhn* szóval hozta kapcsolatba (viszont ezt ő maga zárta ki az Ézs 28,16 esetében). Vö. Tsevat, M: **בְּחֵן**. In: *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament* 1., (1973), 591.

⁶⁰ Wildberger, Hans: *i. m.* 1076–1077. a 17. vers mérőzsinor és mérőőn összefüggésében helyezi el a próbatétel gondolatát.

⁶¹ Vö. Roberts, J. J. M.: *i. m.* 29–30. Egy építkezés összefüggésében a Zak 4,10 az építészek mérőeszközeként (tehát nem építészeti alapanyagként) említi az „ónkövet (?)” (**הַאֲבֵן הַבְּדִיל**). E kifejezés értelmezése vitatott. A Zak 4,7 alapján gyakran az „oromkő, zárókő” (**הַאֲבֵן הַרְאֵשֶׁה**) tárggyal azonosítják. Vö. Hanhart, Robert: *Sacharja. 1,1–8,23*. *Biblischer Kommentar Altes Testament* 7.1. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1998, 252. Az a tény viszont, hogy az Ézs 28,16-ban ez a kő az alappal áll összefüggésben, azt sugallja, hogy itt nem ugyanerre a tárgyra kell gondolnunk.

Szövegtörténeti szempontból nem lehetünk teljesen bizonyosak a בַּחַן vokalizációban.⁶² A בַּחַן szógyök szemantikailag más irányból is magyarázható. Egyik alternatív javaslat szerint a בַּחַן valamilyen speciális kőfajta neve lehetett. Ebben a tekintetben hivatkoznak az egyiptomi szövegekből *bħn* néven ismert szemcsés, sötétszürke színű kőzetre, amely a héber szó etimológiai rokona lenne.⁶³ Ennek a hipotézisnek némiképp az mond ellent, hogy a *Thesaurus Linguae Aegyptiae* mindössze két késői, Ptolemaiosz-kori szövegben említi ezt az Elefantinéhez kapcsolódó *bħn*-kőzetet. Így annak júdai megjelenése erősen kétséges marad. A konkretizálás szempontjából további problémát jelent, ha számolunk a prófécia szimbolikus nyelvével, tehát azzal, hogy itt nem valós alapanyagokból történő, valódi építkezéssel van dolgunk.

Ennél nagyobb a valószínűsége egy harmadik nézőpontnak, hogy tudniillik itt a bibliai héber nyelvben is ismerős, de vokalizációjában attól eltérő בַּחַן szóval van dolgunk, amelynek jelentése „torony, erőd, bástya”.⁶⁴

⁶² Van olyan vélemény, amely szerint az 1QIsa^a, sőt már az Ézs 28,16-ot idéző nem-bibliai qumráni szövegek sem támogatják a בַּחַן olvasatot. Ez a hipotézis arra támaszkodik, hogy a qumráni, meglehetősen következetes helyesírás szerint itt egy *mater lectionisszal* írt בַּחַן változatot várnánk, ehelyett viszont következetesen egy 1 nélküli változatot találunk. Ld. 1QS 8,7: הַיָּאָה חוּמַת הַבַּחַן – „az (a tanács) a בַּחַן várfala” (vö. 4Q259 2,16); 1QH^a 14,29: וְכוּל קִירוֹתַי לְחוּמַת בַּחַן – „hogyan próbára tedd a בַּחַן-köveket”; 1QH^a 15,12: וְכוּל קִירוֹתַי לְחוּמַת בַּחַן – „és minden falamat a בַּחַן-várfalává (tetted)”. Vö. P. Wenberg-Møller, *apud* Roberts, J. J. M.: *i. m.* 31. Dekker, Jaap: *i. m.* 137. A közösség szabályzata (1QS) és a Hodayót vonatkozó passzusainak értelmezését ld. alább.

⁶³ Vö. Erman, Adolf – Grapow, Hermann: *Wörterbuch der ägyptischen Sprache*. J. C. Hinrichs, Leipzig 1926, 1.471. A héber és egyiptomi szó közötti kapcsolatot legkorábban Kurt Sethe javasolta, aki ezt etimológiailag a „próbakő”-vel hozta kapcsolatba (bár ezt a gondolatot ő maga veti el az Ézs 28,16 esetében). Vö. még Lambdin, Thomas O.: *Egyptian Loan Words in the Old Testament*. In: *Journal of the American Oriental Society* 73 (1953), (145–155), 148., aki gránitra vagy dioritra gondol. Hasonló nézőpontot képvisel Irwin, William Henry: *i. m.* 31. Noonan, Benjamin J.: *Non-Semitic Loanwords in the Hebrew Bible. A Lexicon of Language Contact*. Winona Lake: Eisenbrauns, 2019, 76–77. egy sötétszürke színű homokkőre (palakőre) gondol. Szerinte az ítéletes ézsaiási prófécia háttérben szerepet játszó Egyiptom is okot adhatott egy egyiptomi jövevényszó használatára. Egészen messzire megy Le Bas, Edwin E.: *i. m.* 110., aki a héber אֶבֶן אֶבֶן mögött az egyiptomi *bmbn* „obelisz” szót véli felfedezni, s a בַּחַן ennek megfelelően az obelisz csúcsán elhelyezett piramidion. Ez az értelmezés nem igazolható sem a héber, sem a sajátos görög fordítás alapján.

⁶⁴ Az Ézs 28,16 esetében az „erődítmény” értelmezést követi a korai rabbinikus magyarázat is. Ld. még Tsevat, M.: בַּחַן, 591–592. Roberts, J. J. M.: *i. m.* 30–31, 34. Dekker, Jaap: *i. m.* 137–138. A בַּחַן valószínűleg egyiptomi jövevényszó, a *bħn* „erőd; erődített épület; bástya” héber megfelelője. Vö. Erman, Adolf – Grapow, Hermann: *i. m.* 1.471. Lambdin, Thomas O.: *i. m.* 148.

Az Ézs 32,14 valószínűleg éppen Jeruzsálemmel kapcsolatban mondja: ***עֲפָל וְבַחַן הִיָּה בְּעָר** – „az Ófel-domb és a torony[-bástya] pusztasággá⁶⁵ lett”.⁶⁶ Az itt említett **בַּחַן** talán Jeruzsálem egyik jellegzetes építménye lehetett. A Neh 3,26 szerint a fogság utáni korban a templomi szolgák az Ófelen laktak egészen a keletre elhelyezkedő Víz-kapuvál szemben levő részig és a „kiugró toronyig” (**וְהַמְגִדֵּל הַיּוֹצֵא**). Bár erre nincs konkrét adatunk, elképzelhető, hogy ez a kiugró torony, amely a jeruzsálemi templomhegy alatti Ófelen helyezkedett el,⁶⁷ éppen az Ézs 32,14 által említett **בַּחַן** későbbi ismertebb megjelölése volt. A Neh 3,25 alapján úgy tűnik, hogy ez a torony közel állt az egykori királyi rezidenciához, az úgynevezett felső palotához is, így egy reprezentatív (királyi?) építmény lehetett.⁶⁸ Az Ézs 28,16 esetében az **אֶבֶן בַּחַן** egy torony vagy erődítmény építéséhez használt kőtömbre utalhat.⁶⁹ Mindazonáltal a szöveg metaforikus nyelvezete miatt nem zárható ki, hogy a **בַּחַן** egy többértelmű kifejezés, s az építmény mellett a próbatétel gondolatát is magában hordozza.⁷⁰

Noonan, Benjamin J.: *i. m.* 75–76. **בַּחַן** (Lemma ID 57030). In: *Thesaurus Linguae Aegyptiae* v2.1.3. <https://thesaurus-linguae-aegyptiae.de/lemma/57030>. In: *Thesaurus Linguae Aegyptiae*. (2024. máj. 9.) Ld. továbbá a nőnemű *bḥn.t* „oszlop” szót. Vö. *bḥn.t* (Lemma ID 57060). In: *uo.*: <https://thesaurus-linguae-aegyptiae.de/lemma/57060>. (2024. máj. 9.).

⁶⁵ Az egyébként érthetetlen **בְּעָד** – „valami által; valaki érdekében; valamiért; valami mögött” prepozíció helyett itt talán a **בְּעָר** I – „égés” vagy **בְּעָר** II – „pusztaság” olvasatra kell gondolnunk (vö. Num 24,22; Ézs 5,5; 6,13; 9,17).

⁶⁶ Idekapcsolódik továbbá az Ézs 23,13, amelyben a **בַּחַן קָרֵה** valószínűleg az asszír hadsereg által felállított „ostromtorony” elnevezése.

⁶⁷ Vö. Aharoni, Yohanan – Avi-Yonah, Michael: *Bibliai atlasz*. Szent Pál Akadémia, Budapest 2004 (= *The Macmillan Bible Atlas*. Carta, Jerusalem 1993), 169-es térkép.

⁶⁸ A Neh 3,25 így azonosítja ezt a területet: **וְהַמְגִדֵּל הַיּוֹצֵא מִבֵּית הַמֶּלֶךְ הָעֵלְיוֹן** – „a torony, amely kiugrik a felső királyi házából”. Talán idekapcsolódik még a Mik 4,8 is, amely az elpusztított királyi ház restaurálását így körvonalazza: „És te, ó nyájak tornya (**מְגִדֵּל-עֵדָר**), Sion leányának Ófelje (**עֲפָל בֵּת-צִיּוֹן**), megérkezik és eljön hozzád a korábbi hatalom, Jeruzsálem leányának királysága.” A **מְגִדֵּל-עֵדָר** a Gen 35,16.21-ben is megjelenik, éspedig mint egy konkrét hely, valahol Bétel és Betlehem között, Jeruzsálem közelében (vö. m. *Šaḡalim* 7.4). Az Ófellel való párhuzam miatt nem kizárt, hogy a Mik 4,8 az elpusztított, legelővé vált Sionra utal vissza, amely az Ézs 32,14-ből ismert. A **מְגִדֵּל** lehet egy kapu fölé épített torony (2Krn 26,9), így a **מְגִדֵּל-עֵדָר** lehet a **שַׁעַר הַצֹּאן** – „juhkapu” alternatív elnevezése is?

⁶⁹ Tsevat, M.: **בַּחַן**, 591–592 szerint az **אֶבֶן בַּחַן** a monumentális építkezésben használt hatalmas szögletes (vágott) kőtömb neve volt (vö. 1Kir 5,31; 7,9–12), de erre nincs bizonyíték.

⁷⁰ Ld. 1QH^a 14,29. Vö. Barthel, Jörg: *i. m.* 309., 322.

A פִּנָּה gyakran valamilyen szögletes tárgy sarkát jelöli.⁷¹ A Jób 38,6-ban az אָבֵן פִּנָּה összetett szó jelentése: „sarokkő”.⁷² Kiemelendő viszont, hogy bár az Ézs 28,16-ban általában a „sarokkő” fordítást találjuk,⁷³ nincs arra vonatkozó adatunk, hogy ezt az aspektust a פִּנָּה önmagában is kifejezhetné. A gyakran hivatkozott Zsolt 118,22-ben is (אָבֵן ... הַיְתָה לְרֵאשׁ פִּנָּה – „a kő... a sarok fejevé lett”) nyilvánvaló, hogy a „kő” és „sarok” között különbség van.⁷⁴ Akárcsak a Jer 51,26-ban, a kő itt is a פִּנָּה-szerkezet részét képezi, de nem azonos azzal.⁷⁵ Eszerint a פִּנָּה – „sarokkő, szegletkő” fordítás nem valószínű. Viszont a „sarok” mellett a פִּנָּה elég gyakran utalhat egy masszív, a falból kiugró (szögletes?) építményre.⁷⁶ Így az Ézs 28,16 esetében a פִּנָּה fordítása tekintetében alapvetően két lehetőségünk van: „sarok”, illetve valamilyen „saroképítmény”.

A יְקִרְתַּ פִּנָּת szószerkezet – amely, mint látni fogjuk, több problémát is felvet – önmagában nem valószínűsíti a „sarok” fordítást. Egy sarok önmagában nem lehet „ritka; becses, értékes”. Itt két lehetőséggel számolhatunk. (A) Az egyik szerint ebben a szószerkezetben a פִּנָּה nem „sarok”, hanem a fentiek alapján egy „saroképítmény”. Vagyis a vers ekképpen értelmezendő:

⁷¹ Pl. az oltár vagy más szögletes tárgy négy sarka (2Móz 27,2; 38,2; 1Kir 7,34; Jób 1,19; Ez 43,20; 45,19); utcasarok (Péld 7,8.12). Ebben a tekintetben a מְקִצּוּעַ – „sarok” szinonimája. Ld. még Sarok-kapu (2Kir 14,13; 2Krón 26,9; Jer 31,38; vö. Zak 14,10).

⁷² Vö. még 2Q23 f1:6.

⁷³ Vö. pl. Delitzsch, Franz: *i. m.* 306. Roberts, J. J. M.: *i. m.* 34. Hartenstein, Friedhelm: *i. m.* 499. Dekker, Jaap: *i. m.* 138–139.

⁷⁴ A Zsolt 118,22 szövegösszefüggése alapján a פִּנָּה metaforikusan egy vezető, előkelő személyiséget jelölhetett. Vö. Bír 20,2; 1Sám 14,38; Ézs 19,13.

⁷⁵ Ld. még Jer 51,26, amely szerint a kiegészített hegyről nem visznek „követ a sarokhoz és követ az alapokhoz” (אָבֵן לְפִנָּה וְאָבֵן לְמוֹסְדוֹת). Nyilvánvaló, hogy egyik esetben sem azonos a kő a sarokkal vagy az alappal.

⁷⁶ Vö. Oeming, M.: פִּנָּה. In: *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament* 6., (1989), (626–629) 627. A Zof 1,16 szerint a פִּנָּה lehet magas(odó), a Zof 3,6 szerint pedig le lehet rombolni. A 2Krón 26,15 szerint Uzziájá harci gépezeteket szerelt a „tornyokra és saroképítményekre” (עַל-הַמְּגִדִּים וְעַל-הַפְּנוֹת). A Neh 3,24.31 az עֲלִיַת הַפְּנָה kifejezést használja, amely arra enged következtetni, hogy valamilyen lépcső vezet fel a פִּנָּה-építményre. A Jer 31,40 (פִּנָּת שַׁעַר הַסּוּסִים) – „a Lovak-kapujának saroképítménye”) alapján a פִּנָּה a kapunak azt a részét jelölhette, amely kiemelkedett a falból. Bizonyára idetartozik a JézSír 50,2 is, bár itt kérdés, hogy itt egy פִּנָּה-építmény falairól van-e szó (קִיר פְּנוֹת); vö. LXX ὑψος διπλαῆς, vagy a פְּנוֹת הַמָּעוֹן – „lakhely? támfala?” (esetleg: פְּנוֹת הַמָּעוֹז – „az erődítmény támfala?”) olvasat a helyes. (A LXX a בְּהִיכַל מֶלֶךְ – „a király palotája” helyett talán a מְלֵא בְּהִיכַל olvasatot felteleezi; vö. 2Kir 12,21). Talán idesorolható még a 2Krón 28,24 is.

„...elhelyezek/elrendelek egy követ, egy bástyakövet, egy (megalapozott) becses saroképitményt...”. Ebben az olvasatban a פִּנָּה az előző verssor בַּחַן gondolatát viszi tovább, mintegy annak szinonimája. A verssor ez esetben így tagolható: „(elhelyezek) egy bástyakövet, egy becses saroképitményt...”. (B) Egy másik, ennél valószínűbbnek tűnő értelmezés szerint a יְקָרָת פִּנָּת kifejezés nem egy független verssor (mint az előző javaslatban, s ahogy ezt az MSZ tagolja), hanem az előző sor közvetlen folytatása, azaz egy hosszú status constructusból álló mondat szerkezettel van dolgunk: ... יְקָרָת פִּנָּת בַּחַן פִּנָּת.⁷⁷ Ebben a szerkezetben a בַּחַן פִּנָּת együtt is egy status constructus, amelynek fordítása: „sarokbástya, saroktorony”. Ezt a status constructusra épülő kifejezéstől feltételezi az ógörög λίθον πολυτελεῖ ἐκλεκτὸν ἀκρογωνιαῖον ἔντιμον fordítás is, amelyben egyetlen vezér főnévhez (λίθος) melléknevek sorozata kapcsolódik. Úgy tűnik, hogy a fordító itt a héber status constructus formákat ültette át görög melléknevekre.⁷⁸

Mind a פִּנָּה, mind az אֶבֶן nőnemű főnevek, így a יְקָרָה „értékes; becses” nőnemű melléknév bármelyikre vonatkozhat. Amennyiben a fentiekből az (A) értelmezési variációt követjük, akkor egy „becses saroképitményre” kell gondolnunk. Ha a (B) értelmezés szerinti hosszú kifejezéstől számolunk, akkor a יְקָרָה melléknév az אֶבֶן-re (és nem a פִּנָּה-ra) utal: „a sarokbástya értékes köve”.⁷⁹ Az אֶבֶן יְקָרָה ismerős kifejezés az építészetben is, ahol értékes építőanyagot jelöl.⁸⁰ Az 1Kir 7,10 szerint a jeruzsálemi templom alapja is értékes kövekből vettetett meg (מִיֶּסֶד אֲבָנִים יְקָרוֹת),⁸¹ és az 1Kir

⁷⁷ A hosszabb sorozatra épülő st. cstr. jelenségéhez ld. alább. A héber költői szövegekben nem ismeretlen a hosszú kifejezéstől felépített st. cstr. sorozat sem. Az Ézs 21,17 pl. egy 6 elemből álló láncolatot tartalmaz. Vö. Joüon, Paul – Muraoka, Takamitsu: *i. m.* §129c. az Ézs 28,16-ban szintén egy hosszú st. cstr. sorozatot feltételez Knobel, August: *i. m.* 203.

⁷⁸ A st. cstr. jelzős szerkezetként való értelmezése gyakori a bibliai héber nyelvben. Vö. Joüon, Paul – Muraoka, Takamitsu: *i. m.* §129.

⁷⁹ A főnévi-melléknévi kapcsolat nem mond ellent ennek. A bibliai héber nyelvben a melléknév (mint fentebb a יְקָרָת) általában a vonatkozó főnév után helyezkedik el (vagyis itt a פִּנָּה jelzőjének tekinthető). Viszont amennyiben egy összetett (st. cstr. + st. abs.) főnévről van szó, akkor a kapcsolódó melléknevek általában az összetett kifejezés után helyezkednek el. Vö. 5Móz 32,33: רָאשׁ פְּתָנִים אֲבָר – „áspiskigyók kegyetlen mérge”; Józ 7,26: גַּלְאֲבָנִים גְּדוּל – „kövek nagy halma”. Ld. Joüon, Paul – Muraoka, Takamitsu: *i. m.* §141b.

⁸⁰ Másrészt a drágakő *terminus technicus* is (2Sám 12,30; 1Kir 10,2.10–11; 2Krn 32,27).

⁸¹ Némiképpen következetlenné tűnik: Dekker, Jaap: *i. m.* 138–139., aki miközben az אֶבֶן בַּחַן és יְקָרָת פִּנָּת verssorokat az MSZ alapján egymástól elkülönített egységekként kezeli, mégis felhívja a figyelmet az Ézs 28,16 és a 1Kir 7,10 közötti kapcsolatra.

7,11 szerint falai teljes magasságukban szintúgy értékes kövekből épültek (vö. még 1Kir 5,31; 7,9; 1Krón 29,2; 2Krón 3,6).

Bár az MSZ olvasata nyomán a פִּנְתַּיִם מוֹסָד מוֹסָד frázist gyakran két külön kifejezéspárnak tekintik („becses sarokkő, megalapozott alap”), ez a szétválasztás nyelvtani szempontból kétséges. A legnagyobb probléma az, hogy a פִּנְתַּיִם מוֹסָד status constructus névszó + status constructus melléknév nem képezhet független szókapcsolatot, a מוֹסָד מוֹסָד nem lehet egy kifejezés utolsó eleme. Nem lehet függetleníteni a következő (hn.) status absolutus מוֹסָד névszótól, hanem azzal összefüggésben kell értelmezni. Tehát a פִּנְתַּיִם מוֹסָד מוֹסָד egyetlen láncolat részének tekintendő. A fentiekben javasolt (A) értelmezést követve ez így egy önálló verssort képez, amely így fordítandó: „az alap értékes saroképítménye”⁸² vagy az „értékes alap saroképítménye”.⁸³ Amennyiben a (B) értelmezési sémát követjük, akkor tulajdonképpen a מוֹסָד kifejezéssel zárulna a hosszú összetett szószerkezet: אָבֶן בְּחֵן פִּנְתַּיִם מוֹסָד – „[leteszek/elrendelek egy követ], az alap értékes sarokbástyakövet” vagy „az értékes alap sarokbástyakövet”.⁸⁴

מוֹסָד הַמְּאִמֵּן לֹא יִחַשׁ

Ezzel viszont nyomban egy másik probléma áll elő. Ha azt mondjuk, hogy a פִּנְתַּיִם מוֹסָד nem lehet egy független kifejezéspár, és a פִּנְתַּיִם מוֹסָד egyetlen láncolatként értelmezendő, mi történik a מוֹסָד hof'al participium for-

⁸² Ebbe az irányba mutat Hartenstein, Friedhelm: *i. m.* 499. értelmezése: „einen kostbaren Fundamenteckstein”. Szokványos formában ezt így várnánk az Ézs 28,16 esetében: פִּנְתַּיִם מוֹסָד יִקְרָה. Ám vannak olyan kivételes esetek, amikor a melléknév nem az összetett szószerkezetet követően helyezkedik el, hanem a kettő között, mintegy megszakítva ezt az eredetileg összetartozó szókapcsolatot. Például akkor, ha a melléknévnek valamilyen okból szorosan a vonatkozó főnév közelében kell maradnia. Ld. Józ 7,21: אֶדְרַת שְׁנַעַר אַחַת טוֹבָה – „egy szép sineári köntös” (az אֶדְרַת שְׁנַעַר אַחַת טוֹבָה helyett). A fenti az Ézs 28,16-hoz hasonló st. cstr. FŐNÉV + st. cstr. MELLÉKNÉV + st. abs. FŐNÉV konstrukcióhoz ld. Jer 4,11, ahol a רֹחַ צַח שְׁפִיִּים – „a kietlenség szárító szele” szintén egy olyan összefüggő kifejezéspárcsapatot alkot, amelyben a רֹחַ שְׁפִיִּים összetett szószerkezetet a צַח melléknév szakítja meg.

⁸³ Ezt az olvasatot követi Roberts, J. J. M.: *i. m.* 34.: „a cornerstone valuable for foundation”. Az előzőtől eltérően ebben az esetben a יִקְרָה a következő szó, vagyis a מוֹסָד jelzője, amely bár hímnemű, de a nőnemű formát a nőnemű vezérfőnév (פִּנְתַּיִם vagy אָבֶן) indokolja. Ez esetben a „szép, értékes” az alapot jelöli. Vö. pl. 5Móz 21,11: אֵשֶׁת יִפְתָּח־אֶרֶץ – „ábrázatra szép nőt” (nn. főnév st. cstr. + nn. melléknév st. cstr. + hn. főnév st. abs.). Ld. még 4Móz 4,6; Jób 37,16; Péld 10,13; 23,6; 28,22. Vö. Joüon, Paul – Muraoka, Takamitsu: *i. m.* §129i, ia, r.

⁸⁴ A hosszú st. cstr. szókapcsolathoz ld. a már említett Joüon, Paul – Muraoka, Takamitsu: *i. m.* §129c.

mával? Irwin az egyszerűbb megoldáshoz folyamodik, amikor az MSZ hagyományos tagolásával ellentétben a maradék verssort ekképpen rekonstruálja: מוֹסֵד הַמְּאַמֵּין לֹא יְחִישׁ. A מוֹסֵד hof'al participium status absolutus > מוֹסֵד status constructus módosítással a מוֹסֵד הַמְּאַמֵּין egyetlen összefüggő kifejezéssé lesz, amelynek nyomán a verssort így fordítja: „amelyet a Mesterépítész alapított, aki nem siet”.⁸⁵

Irwin értelmezése viszont több szempontból is problémás. A הַמְּאַמֵּין – „Mesterépítész” fordítás arra alapoz, hogy az אָמַן hif'il forma az אָמוֹן „mesterember” (vö. Péld 8,30; Jer 52,15; Énekek 7,2) denominációja (névszóból képzett ige).⁸⁶ Kérdés viszont, hogy miért lenne szükség denominációra, ha az אָמוֹן névszói forma amúgy is ismert a bibliai héberben.

Ugyanakkor nem kevésbé problémás – s ez már nem csupán Irwin problémája – az MSZ által is feltételezett hof'al participium forma. Tekintettel arra, hogy a יֹסֵד igeének nincs hif'il (kauzatív) alakja (amelynek a passzívumát a hof'al képezné), illetve főként arra, hogy a feltételezett passzív vonatkozást a pu'al lefedi (mint a יֹסֵד pi'él aktív forma passzív megfelelője), kérdés, hogy mennyiben megalapozott egy יֹסֵד hof'al forma. Ez a kérdés azért sem elhanyagolható, mert bár az Ézs 28,16 mellett a Masszoréta Szövegben még két másik helyen találkozunk hof'alként vokalizált יֹסֵד igitörzsszel, mindkét esetben megkérdőjelezhető a masszoréta olvasat legitimitása.⁸⁷

⁸⁵ Vö. Irwin, William Henry: *i. m.* 30–31.: “founded by the Master Builder who hurries not”. Az Ézs 28,16 próféciájában Irwin egy, a tartalommal harmonizáló épületszerű struktúrát vél felfedezni, amely a felvezető után („Íme alapként elhelyezek Sionban...”) a héber szövegben rendre egy 1–2–3–4 szóból (hangsúlyból) álló szerkezetet mutat: „egy követ [1] / egy gránitkövet [2] / egy értékes sarokalapot [3] / egy alapot, amelyet a Mesterépítész alapított, aki nem siet [4].” Ezt követi Hartenstein, Friedhelm: *i. m.* 499. is. Ez a szerkezetre vonatkozó leleményes hipotézis a héber szöveg fentebb vázolt logikai felépítése értelmében erősen vitatható, és meglehetősen a modern kor irodalmi jellegzetességei által inspiráltak tűnik. A héber költészet szempontjából nehéz elképzelni az első felvezető mondatot egy kapcsolódó tárgy (יָבֵן) nélkül. Továbbá a szöveg rendjét követve úgy tűnik, mintha ennek a vélt épületnek az építése a tetőszerkezettől indulna.

⁸⁶ Az אָמוֹן az akkád *ummānu* „szakember” héber megfelelője.

⁸⁷ (1) A 2Krón 3,3-ban az וַיִּבֶן הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה לְבַיִת יְהוָה הַזֶּה mondat jelenlegi formája értelmetlen, s ezt a וַיִּבֶן hof'álnak vokalizált ige okozza. A Targ. nyomán a BHS³ kritikai apparátusa a וַיִּבֶן [מְדוֹת אֲשֶׁר] frázist rekonstruálja a jelenlegi MSZ helyén, vagyis jelentősebb szövegpolitást feltételez. A LXX ταῦτα ἤρξατο Σαλωμων του οἰκοδομησαι mondata egy eltérő, a 2Krón 3,1 vershez hasonló לְבַיִת שְׁלֹמֹה לְבַיִת – „elkezdte Salamon építeni” frázist fordít. Ez utalhat arra, hogy a fordító egy másik szövegváltozatot ismert (וַיִּבֶן וְאֵלָה) szövegromlás, mindenesetre hiányzik a וַיִּבֶן fordítása), de lehet egy értelmezhetetlen alapszö-

Ezzel a javaslattal viszont két probléma van. (1) Az egyik a kontextusból adódik. Az Ézs 28,16 gondolata nem ér véget ebben a versben, hanem folytatódik a következőben. Azaz az isteni kinyilatkoztatás gondolatsora így néz ki: **וְשִׁמְתִי מְשָׁפֵט לְקוֹ וּצְדִקָּה לְמִשְׁקְלָתָּ** [...] **בְּצִיּוֹן אֲבֹן** – „Íme Sionban egy követ vetek meg alapul/rendelek..., és teszem a jogosságot hossz mértékké és az igazságot súlymértékké...”. Ezt a közeljövőre vonatkozó isteni cselekvéssorozatot lényegileg megtörné egy „aki hisz, nem siet” frázis. (2) Másodszor azt is fontos hangsúlyozni, hogy a rendelkezésre álló empirikus adatok alapján szövegtörténeti szempontból kétséges, hogy a **מוֹסַד מוֹסַד** ditográfia lenne. A **מוֹסַד מוֹסַד** kettős előfordulását a premasszoretikus szöveg hagyományok közül az 1QIsa^a és az 1QIsa^b is megerősíti. Igaz, a LXX csak egyszer fordítja, de mint fentebb láttuk, ezt stiláris okokkal kielégítően tudjuk magyarázni.⁹² Sőt, az ógörög verzió valójában úgy is értelmezhető, mint amely nemhogy nem kérdőjelezi meg a kettős **מוֹסַד מוֹסַד** alakzatot, hanem az ismétlés stiláris okok miatti mellőzésével inkább arra enged következtetni, hogy a görög fordító itt valójában két *azonos vokalizációval* rendelkező szót képzelt el. Vagyis a LXX fordítása közvetett módon a **מוֹסַד מוֹסַד** formát és nem a **מוֹסַד מוֹסַד** (vö. MSZ, névszó + hof'al participium) olvasatot erősíti meg.⁹³

A fenti gondolatvezetés értelmében a rejtélyes prófétai kinyilatkoztatás utolsó sorának legvalószínűbb formája így alakul: **מוֹסַד הַמַּאֲמִין לֹא יִחַיֵּשׁ**. Többé-kevésbé ezt követi Roberts és Hartenstein, akik viszont részben és különösen a vesszor első felét illetően egymástól eltérő értelmezést fogalmaznak meg. Roberts így fordít: „[...] egy alapot, amely nem rendül meg a hívő számára”.⁹⁴ Hartenstein értelmezése: Isten elhelyez egy követ „[...] egy alapot, amely szilárd/megbízható: nem mozdul el”.⁹⁵ Roberts olvasatában a **מוֹסַד הַמַּאֲמִין** – „a hívő alapja” birtokviszonyt (st. cstr.) fejez ki, amely-

⁹² Van der Vorm-Croughs, Mirjam: *i. m.* 294–295. nem kevesebb, mint 17 olyan esetet említ a LXX-Ézsaiásban, ahol két azonos egymás utáni szót a fordító csak egyszer fordított le. Egyértelmű tehát, hogy itt egy stiláris jellegű fordítási stratégiáról van szó.

⁹³ Roberts, J. J. M.: *i. m.* 34. az **אֲבֹן** kettőzése miatt javasolta a **מוֹסַד** kettőzését (az MSZ főnév + ige variációja helyett). A pusztán stiláris preferencián alapuló javaslatnak, mint látjuk, szilárdabb nyelvtani és szövegtörténeti támpontjai is vannak.

⁹⁴ Vö. Uo. 36: “a foundation which will not shake for the one who trusts”.

⁹⁵ Vö. Hartenstein, Friedhelm: *i. m.* 499.: „ein Fundament, das fest / treu ist: nicht weicht es!”. A szókapcsolat analógiájaként a **הַרְבַּ הַיּוֹנָה** – „az elnyomás kardja” (Jer 46,16) összetett említi.

ben a **הַמְאָמִין** fordítását illetően a hagyományos értelmezés mellett dönt („aki hisz”). Hartensteinnál a **מוֹסָד הַמְאָמִין** egy jelzős szerkezet („szilárd alap”), amely a **הַמְאָמִין** szót illetően egy rendhagyó értelmezést javasol.

Mindkét magyarázat egyezik abban, hogy a **לֹא יִחַשׁ** nem a hívőre, hanem az alapra vonatkozik. Bár a **חֹשׁ** hif’il a bibliai héberben általában a „siet” jelentéssel bír, a nyelvi etimológia alapján nem zárhatunk ki egy **חֹשׁ** (II) homonim változatot, amelynek jelentése „megrendül, remeg”. Ez a jelentés, amelynek meglehetősen szolid gyökerei vannak néhány sémi nyelvben is,⁹⁶ jól illeszkedik az Ézs 28,16 kontextusába.⁹⁷

Érdekesmód ebbe az irányba mutatnak az Ézs 28,16 Qumránból ismert allúziói, sőt a Targum is. A közösség szabályzata így magyarázza az Ézs 28,16-t: **הַיָּאָה חוֹמַת הַבַּחַן פְּנַת יִקָּר בַּל יִזְדַּעְזְעוּ יְסוּדוֹתֶיהֶן וּבֹל יִחִישׁוּ מִמְּקוֹמָם**

⁹⁶ Bár a **חֹשׁ** I/II a héberben tekinthető egyszerű homonimának, etimológiai szempontból egy teljesen másik szóval van dolgunk, ahogy ezt a rokon nyelvek hangtanilag eltérő formái is jelzik. Az ugaritiben a **חֹשׁ** I „siet” a *ḥš* formának felel meg (vö. Del Olmo Lete, Gregorio – Sanmartín, Joaquín: *i. m.* 406), míg a **חֹשׁ** II „megremeg” a *ḥš* párja. A KTU 1.4 VII 22–35 szerint, amikor Baal kiengedte hangját, „megrendültek a hegyek” (*ḡrm ṭḥšn*), és „a föld magassalatai meginogtak” (*bmt arš ṭṭṭn*). Majd a 37–39 így folytatja: „A magasságos Baal ezt mondta: Te, Hadad ellensége, miért rendültél meg (*ṭḥš*)? Miért rendültél meg (*ṭḥš*) a Vitéz előtt?” (vö. Clifford, Richard J: *The Cosmic Mountain in Canaan and the Old Testament*. Harvard University Press, Cambridge 1972, 147.). További etimológiai kapcsolat áll fenn az akkád *ḥāšu* C (*ḥiāšu*) szóval. Vö. Chicago Assyrian Dictionary *ḥ*, 147: egy sumer szöveg akkád fordításában találjuk ezt a mondatrészt: *āšib parakkī irūbūni* – „a tróntalazaton ülő istenek meginogtak”. Az itt szereplő *riābu* – „inog, mozog” igét a szövegvariánsok az *iḥšūni* (*ḥiāšu* – „megrendültek”), vagy *inarruṭūnima* (*narātu* – „inog, remeg”) formában is megörökítették, azaz ezeket az igéket egymás szinonimáinak tekintették. Talán idetartozik még az egyik Ninurtával kapcsolatos szöveg is (Angim dimma), amelynek egy kései sumer-akkád bilingvis kiadásában ezt a sort találjuk: *belēku šadē zaqrūte adi šāri iḥššū[nu]*, amely talán szintén az őshegyek Ninurta előtti megrendülését fejezi ki (bár a Chicago Assyrian Dictionary *ḥ*, 146 és Attinger, Pascal – Glenn, Anna: Angim dimma (1.6.1). In: *Zenodo*. <https://zenodo.org/records/2600241> (2017), 29, 69–70. ezt a szöveget a *ḥāšu* A „futni” példájának tekinti).

⁹⁷ Nem kizárt, hogy a héb. **חֹשׁ** II, amely Jób 20,2-ben a lelki értelemben vett izgatottságot fejezi ki, szintén ennek a vonatkozásnak egy metaforikus áttétje. A Jób 20,2-ben megjelenő **פְּעֻפְּיִם** kifejezés a Jób 4,13-ban a félelem miatt felindultságot vagy remegést fejezi ki (vö. ehhez az akkád *ḥāšu* B homonimát; Chicago Assyrian Dictionary *ḥ*, 146–147.). Hasonló metaforikus áttét figyelhető meg például a héb. **נֹעַ** – „inog” kifejezés kapcsán, amely bár gyakran konkrét értelemmel bír (Bír 9,9; Zsolt 107,27; Ézs 6,4; 19,1; 24,20; JerSir 4,14; Ám 4,8), metaforikus lelki vonatkozásban is használatos (Ézs 7,3; 29,9; vö. még 2Móz 20,18).

(1QS 8,7–8) – „Ez⁹⁸ a בַּחֵן-fal, a tisztos saroképítmény,⁹⁹ amelynek alapjai meg nem rendülnek (זוע hitpa'él.) és nem mozdulnak ki (חוש) helyükről”.¹⁰⁰ Bár a qumráni szövegben az épület maga egy személyi csoportot jelölő metafora, alapszinten mégis az építmény megrendíthetlenségéről, szilárdságáról szól. Hasonló következtetésre juthatunk az 1QH^a 14,27–30 nyomán, amelyben ezt az allúziót találjuk: . ואהיה כבא בעיר מצור ונעזו בחומה נשגבה עד פלט . ואשע[נה] באמתכה אלי כי אתה תשים סוד על סלע וכפיס על קו משפט ומשקלת אמ[ת] ל[נ]סות אבני בחן לבנות[ת] חומת[ת] עז ללוא תתזעזע . וכול באיה בל ימוטו – „És olyanná lettem, mint aki egy erődített városba megy be, és megerősíti magát egy magas fallal, amíg (eljön) a szabadulás. És a te hűségedre [támaszko]dom,¹⁰¹ mert te magad helyezed el alapo(ma)t¹⁰² a kősziklára, és a gerendát a jogosság hossz mértéke szerint és az igazs[ág] súly mértéke szerint,¹⁰³ hogy [megp]róbáld a בַּחֵן-köveit,¹⁰⁴ hogy megépítsd az erős [falat], hogy az meg ne rendüljön (זוע). És mindaz, aki bemegy abba, ne inogjon meg (מוט)¹⁰⁵...” Majd egy következő hálaének így folytatja (1QH^a 15,10–12): . ותשימני כמגדל עז כחומה נשגבה . ותכן על סלע מבניתי ואושי עולם לסודי . – „Olyanná tettél engem, mint egy erős torony, mint egy magas fal. Odaerősítetted épülete-

⁹⁸ A nőnemű forma a kontextus alapján a qumráni közösség tanácsára (עצה) utal, arra a 12 személyből álló testületre, amelyhez társul a három áronita vezető (vö. 1QS 8,1; tehát nem az egész közösségnek a leírása ez, ahogy ezt a passzust gyakran értelmezik; pl. Gärtner, Bertil: *The Temple and the Community in Qumran and the New Testament. A Comparative Study in the Temple Symbolism of the Qumran Texts and the New Testament.* Cambridge University Press, Cambridge 1965, 23., 25. Hartenstein, Friedhelm: *i. m.* 500.).

⁹⁹ A יקר hn. formából arra következtethetünk, hogy itt nem a יקר melléknévvel, hanem a יקר főnévvel képzett st. cstr. szerkezettel van dolgunk („tisztelesség saroképítménye”). Vö. Zak 11,13.

¹⁰⁰ Ld. még a töredékesen fennmaradt 4Q259 3,16–17-et.

¹⁰¹ Más olvasat szerint [ואשמ[חה] „örvendezem”.

¹⁰² A 4Q429 f4,7 (4QHodayot^c) a סודי birtokraggal ellátott variációt tartalmazza. A bibliai héberben a סוד nem jelent „alapot”, csak a „tanács” (mint tanácskozás, de úgy is, mint testület) vonatkozása ismert.

¹⁰³ Egyértelmű allúzió az Ézs 28,17-re.

¹⁰⁴ A בַּחֵן itt egy áthallásos kifejezés. Egyrészt az ézsaiási szövegvariációra utal úgy, mint épületre, másrészt a נסה – „próbára tesz, megkísért” ige révén nyilvánvalóan megidézi a בַּחֵן – „próbára tesz” jelentésárnyalatát is.

¹⁰⁵ A Zsolt 82,5 is ugyanezt a szót használja a föld oszlopainak ingásával kapcsolatban (ימוטו כל-מוסדי ארץ). A Zsolt 104,5-ban szintén a יסד igével összefüggésben találjuk. Vö. 1Krn 16,30; Zsolt 93,1; 96,10; 125,11; Ézs 24,19; 54,10.

met a kősziklára és az örök fundamentumokat¹⁰⁶ az alapomhoz, és minden várfalaimat a בַּחֲבֵרֹתַי-falhoz, hogy az¹⁰⁷ meg ne rendüljön.”

A qumráni értelmezéshez hasonlóan a אֵתְּנָהּ לְךָ etpa'al. formáját találjuk a Targumban is,¹⁰⁸ amely így parafrázálja ezt a verssort: וְצִדִּיקֵי אֱלֹהִים בְּאֵלֵינוּ – „És az igaz, aki hiszi mindezeket, amikor eljön a nyomorúság, nem fog meginogni.” A Targum annak ellenére így tesz, hogy az אֵתְּנָהּ hif'il formát egy személlyel kapcsolja össze, és nem a fallal kapcsolatban értelmezi (mint a qumráni szövegek). A fentiek értelmében azt mondhatjuk, hogy az Ézs 28,16-ban az „alap” (מוֹסָד) szóval összekapcsolt לֹא יִהְיֶה valószínűleg így értelmezhető: „nem rendül meg” vagy „nem inog meg”.

Kérdés viszont, hogy ebben az összefüggésben hogyan helyezhető el az אֵתְּנָהּ hif'il forma. Mint láttuk, Roberts ragaszkodik az אֵתְּנָהּ hif'il hagyományos jelentéséhez, amely finitum igeeként hif'ilben a „hinni, bízni” jelentéssel bír. A מוֹסָד הַמְאֲמִין ennek megfelelően a „hívó alapja”. Hartenstein viszont az az אֵתְּנָהּ hif'il egy másik fordításvariációjával számol, amikor így értelmez: „egy szilárd/megbízható fundamentum”. Ez utóbbi a kontextus alapján valószínűbbnek tűnik. Bár lexikális értelemben az אֵתְּנָהּ hif'il „hisz” (illetve participiumban: „a hívó, aki hisz”) mellett több érvet tudunk felsorakoztatni, mert van legalább egy olyan bibliai példánk, ahol az אֵתְּנָהּ hif'il nem a hagyományos „hisz, bízni” jelentéssel bír. Isten egyik csodálatos alkotását, a harci lovat így mutatja be a Jób 39,24: בְּרַעַשׁ וְרִגְזוֹ יִגְמָא אֶרֶץ וְלֹא יֵאָמֵן – „Remegve és izgatottan kapálja (?) a földet, és nem marad nyugton, ha hangzik a kürt.” Bár ez a költői szöveg nem egyszerű, az biztos, hogy az אֵתְּנָהּ hif'il itt nem fordítható a hagyományos értelemben. Valószínűnek tűnik, hogy a לֹא יֵאָמֵן a harci ló elindulás előtti nyugtalanságát, izgatottságát fejezi ki.¹⁰⁹ Az Ézs 28,16 szempontjából különösen is érdekes, hogy Jób könyvének szövegében a יֵאָמֵן – „nyugton (nem) marad” párhuzamban

¹⁰⁶ Az ואושי עולם st. cstr. „az örökkévalóság fundamentumai”.

¹⁰⁷ A nn. esz. a falra (חומה) vonatkozik.

¹⁰⁸ Az arámi זוע egyebek mellett a héb. רעש „megrendül” (2Sám 22,8; Zsolt 60,4), זעה – „zaklat” (Hab 2,7), מעד – „inog” (2Sám 22,37; Zsolt 26,1; 69,24), נוט – „reszket” (Zsolt 99,1), מוט – „megrendül” (Zsolt 17,5; 30,7; 104,5) fordítása.

¹⁰⁹ Vö. Strauß, Hans: *Hiob*. Biblischer Kommentar Altes Testament 16.2. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 2000, 372. Bár formailag nem lenne kizárható (vö. Ézs 30,21), kevésbé tartom meggyőzőnek, hogy a יֵאָמֵן itt a ימן – „jobbra térni” igének egy sajátos írásmódja lenne, ahogy ezt a JPS Tanakh 1985 fordításban találjuk. A „does not turn aside” gondolatot nem a meglehetősen specifikus jelentésű ימן – „jobbra tér”, hanem a סור fejezné ki.

áll a remegő, izgatott mozgással, amelyet a רָעַשׁ – „rengés, dübörgés”¹¹⁰ és רָגַז – „agitáció, izgatottság”¹¹¹ fejez ki. Más szóval, az אֱמֵן hif'il – „nem marad nyugton” kifejezést a Jób 39,24-ben is egy, az Ézs 28,16-hoz hasonló kontextusban találjuk.¹¹²

Az אֱמֵן hif'il formájának ez a kettős aspektusa végső soron az אֱמֵן ige-törzs kettős árnyalatára vezethető vissza. Bár a legtöbb esetben az אֱמֵן személyek közötti kapcsolati értelemben vett megbízhatóságot fejez ki (teológiai kontextusban is), van az אֱמֵן-nak egy olyan vonatkozása is, amely ezen a személyekhez kötődő konceptuális kereten kívül helyezkedik el, s egy tárgy vagy elvont dolog stabilitását, maradandóságát is jelölheti. A héber nyelvi világon belül a megbízhatóság és maradandóság ugyanannak a konceptuális világszemléletnek a része.

Ez a kettősség megfigyelhető az az אֱמֵן nif'al igetörzsben is, amely személyekre vonatkozóan a „megbízható, hűséges” státuszt fejezi ki, tárgyakra vagy elvont dolgokra vonatkozóan pedig az „állandó, tartós” minőséget.¹¹³ Szemléletes például az 1Sám 2,35, ahol egyetlen versben mind a személyi megbízhatóság, mind a tárgyi maradandóság vonatkozás megjelenik: „Állítok magamnak megbízható papot (כֹּהֵן נֶאֱמָן), [...] és építetek neki maradandó házat (בֵּית נֶאֱמָן)...”¹¹⁴ Hasonló kettősséget figyelhetünk meg a nominális אֱמוּנָה

¹¹⁰ Az Ézs 24,18 pontosan ennek az igei formáját használja, amikor „épületkonstrukciók”, tudniillik a föld oszlopainak rengését írja le (וַיִּרְעָשׁוּ מוֹסְדֵי אֲרָץ). Vö. Zsolt 46,4; Jer 4,24; Náh 1,5 (a hegyekkel kapcsolatban); 2Sám 22,8 | Zsolt 18,8; Zsolt 77,19; Ézs 13,3; Jer 8,16; (a föld-del kapcsolatban).

¹¹¹ Vö. 2Sám 22,8 | Zsolt 18,8; Zsolt 77,19; Ézs 13,3 (az égről/földről).

¹¹² Kérdés továbbá az אֱמֵן hif. jelentése a Jób 29,24-ben is. A „nem hitték el, ha rájuk nevettem” (JPS Tanakh 1985), vagy „rájuk nevettem, ha nem is bíztak bennem” (Strauß, Hans: *i. m.* 161, 195.) értelmezéseket kevésbé tartom valószínűnek, bár ennek a versnek fordítása rendkívül nehéz. Más javaslat: „Ha rájuk nevettem, nem maradtak vesztég (לֹא יֵאֱמִינוּ) ...”. Az אֱמֵן hif. nem hagyományos értelmezéséhez sorolható esetleg az 5Móz 28,66 is, amelyben a אֱמֵן nif'al értelme talán ez: „nem leszel biztos életedben” (vö. Jób 24,22).

¹¹³ Egy további jelentésárnyalatot találunk az 1Sám 3,20-ban: יָדַע כָּל־יִשְׂרָאֵל ... כִּי נֶאֱמָן – „és megtudta egész Izrael..., hogy Sámuel a JHVH profétájával rendeltetett.” Az אֱמֵן nif. itt a יָסַד – „elrendel” (vö. 1Krón 9,22), illetve כּוֹן – „megalapoz, megszilárdít” (Zsolt 78,8,37; 89,38) igékhez hasonló jelentésárnyalattal bír. Bár ebből lehetne következtetni egy aktív אֱמֵן (hif?) (3) – „elrendel” jelentésre, ez az aspektus nem alkalmazható az Ézs 28,16 jelenlegi mondat szerkezetében.

¹¹⁴ Az emberek közötti viszonyra vonatkozóan a megbízható személyt jelenti (vö. 4Móz 12,7; 1Sám 22,14; Neh 13,13; Ézs 8,2). Tárgyakra, jelenségekre vonatkozóan a maradandósá-

forma esetében is. Bár a legtöbb helyen az אֱמוּנָה a „megbízhatóság, hűség, becsületesség” klasszikus kifejezése (személyekkel vagy hozzájuk kapcsolódó beszéddel, ígérettel kapcsolatban), kivételes esetben ugyanez a szó jelentheti azt is, hogy a kéz „mozdulatlan marad” (2Móz 17,12). Ez a nyelvi jelenség azt sugallja, hogy a fentebb javasolt kettős jelentésárnyalatot az אֱמֹן hif'il igetörzse esetében sem zárhatjuk ki (ahogy Jób 39,24 ezt pozitív értelemben is megerősíti). Bár a hif'il forma esetében valóban a „hinni, bízni” vonatkozás az általános, amennyiben ennek alanya egy személy, ám ez az értelmezés elvileg nem kizárólagos.

A fentiek értelmében a מוֹסֵד הַמְּאֲמִין nem a „hívó alapját” jelenti az Ézs 28,16-ban (ahogy Roberts feltételezte), ugyanakkor a hif'il forma nem is egyszerűen egy állapotot, státuszt fejez ki (így olvassa Hartenstein: „das fest ist”).¹¹⁵ Sokkal inkább egy aktív jelentéssel van dolgunk: „az alap, amely mozdulatlanul áll/nyugton marad”.¹¹⁶ Itt is hangsúlyozni kell viszont, hogy a „hazugság” és „csalás” kontextusában (vö. 28,15) és a prófétai szöveg szimbolikus-metaforikus jellegéből adódóan az אֱמֹן egy áthallásos kifejezés, amely nem egyszerűen egy épület stabilitását jelzi, hanem magában hordozza a megbízhatóság konnotációját is.¹¹⁷

Az Ézs 28,16 prófécijának rekonstruált premisszoretikus héber szövege és annak fordítása az alábbiak szerint alakul.¹¹⁸

Ezért így szól az én uram, JHVH:	a	לֵכֶן כֹּה אָמַר אֲדֹנָי יְהוִה
Íme, elhelyezek/rendelek Sionba(n) egy követ,	b	הַנְּגִי מוֹסֵד בְּצִיּוֹן אֲבֶן
egy saroktorony alapjának értékes követét,	c	אֲבֶן בְּחֵן פִּנֵּת יְקָרַת מוֹסֵד
egy alapot, amely szilárdan áll, meg nem rendül.	d	מוֹסֵד הַמְּאֲמִין לֹא יִחִישׁ:

got, állandóságot fejezi ki (5Móz 28,59; 1Sám 25,28; 2Sám 7,16; 1Kir 11,38; Ézs 22,23.25; 33,16; Jer 15,18).

¹¹⁵ Ezt a „maradandó, állandó alap” aspektust a מוֹסֵד נֶאֱמָן nif. forma fejezné ki.

¹¹⁶ A hif. intranszitiv és nem a szokásos kauzativ vonatkozású jelentésárnyalataihoz ld. Joüon, Paul – Muraoka, Takamitsu: *i. m.* §54d–f.

¹¹⁷ Vö. Barthel, Jörg: *i. m.* 322., 324. Úgy tűnik, hogy a מוֹסֵד הַמְּאֲמִין egyetlen összekapcsolódó kifejezés a qumráni közösség értelmezésében is. 1QS^a 5,5–6-ban ezt találjuk: לִיסַד מוֹסַד אַמַת לְיִשְׂרָאֵל לְיַחַד בְּרִית עוֹלָם – „hogyan megvessék az igazság alapját Izráel számára, az örök szövetség közössége számára”. A מוֹסַד אַמַת minden valószínűség szerint az ézsaiási frázis értelmezése.

¹¹⁸ A szöveg struktúráját illetően ez a javaslat közel áll ahhoz, amelyet Roberts is képvisel. Érdekes viszont, hogy Roberts egyetlen verssorként prezentálja az Ézs 28,16c-t, miközben azt két külön gondolategységnek tartja (אֲבֶן בְּחֵן és פִּנֵּת יְקָרַת מוֹסֵד): „a massive stone, a cornerstone valuable for a foundation” (vö. Roberts, J. J. M.: *i. m.* 35., 37).

Bár a masszoréa olvasat a 15. és 16. verset külön gondolategységként kezeli, s a két paragrafust egy értelmi szünettel (szötumá) elválasztja egymástól, ez retorikai szempontból nem indokolható. A két egység az ismert [הוה] [כֹּה אָמַר אֲדֹנָי יְהוִה] ... [אֲמַרְתֶּם] כִּי struktúrára épül.¹¹⁹ Az Ézs 28,15 szerint a prófécia címzettjei menedéket és rejtékhelyet keresnek a készülődő ostorozó áradattal szemben, de rossz helyen, a halállal kötött szövetségben, a hazugság menedékhelyén keresik. Így a 15. és 16. vers gondolatai között közvetlen megfeleltetés érzékelhető, amely megerősíti a fentebb javasolt szövegértelmezést.

- 28,15 Mivelhogy ti ezt mondtátok:
 Szövetséget kötöttünk Halállal,
 a Seollal szerződést hoztunk létre:
 „az áradó Ostor, amikor eljön, nem visz el minket”.
 Mert a hazugságot tettük (שִׁים) menedékhelyünkkel (מְחֹסֶה),
 és a csalásba rejtőztünk el (סֵתֶר nif.)!
-
- 28,16 Ezért ezt mondja az én uram, JHVH:
 Íme, elhelyezek/rendelek (מִיֶּסֶד) Sionba(n) egy követ,
 egy saroktorony alapjának értékes követ,
 egy alapot, amely szilárdan áll, meg nem rendül.
-
- 28,17 És teszem (שִׁים) a jogosságot hossz mértékké,
 s az igazságot súly mértékké.
 És a jégeső mossa el a hazugság menedékhelyét (מְחֹסֶה),
 s a rejtékhelyet (סֵתֶר) vizek sodorják el.
-
- 28,18 És érvényét veszti szövetségetek Halállal,
 és szerződéseitek Seollal nem teljesül.
 Az áradó Ostor, bizony eljön, és eltapos titeket.

A שִׁים – „tesz, elhelyez” gondolati párhuzamot képez a יֶסֶד pi’él – „elhelyez, elrendel” szóval. A מְחֹסֶה – „menedékhely” és סֵתֶר – „rejtékhely” párhuzamban áll a אֶבֶן – „kő” és מוֹסָד – „alap” kifejezésekkel.¹²⁰ A szilárdan álló alapokkal szemben a hazugság rejtékhelyeit a pusztító áradat fogja el-

¹¹⁹ Vö. Barthel, Jörg: *i. m.* 312., 315–316. Hartenstein, Friedhelm: *i. m.* 495–496.

¹²⁰ Ézsaiás próféta rejtélyes orákuluma az ismétlés révén a mondanivaló szempontjából lényeges elemeket állítja előtérbe: az אֶבֶן – „kő” és מוֹסָד – „alap” motívumokat. Ez az ismétlés mint irodalmi eszköz megfigyelhető a prófétai orákulum előtt és után is. Vö. 15. vers: szövetség // szerződés, hazugság // csalárdság, menedékhely // elrejtőzés. 17. vers: jogosság // igazság, hossz mérték // súly mérték; jégeső // áradat; elmos // elsodor; menedékhely // rejtékhely.

mosni, a JHVH által elhelyezett/elrendelt kő és alap viszont rendíthetetlen marad. A retorikai szerkezetből egyértelmű, hogy az emberi tervek és az isteni terv radikálisan ellenkezik egymással.¹²¹ A prófétákkal kapcsolatos korabeli elvárásokat illetően ez a konfrontatív isteni megnyilvánulás valóban furcsának, szokatlannak minősült (vö. Ézs 28,21).

Ez az isteni építői tevékenység éppoly szimbolikus értelmű, mint a hazugság és csalárdság épületeinek felállítása, amellyel a szöveg polemizál.¹²² Vanak, akik a metaforák mögött reáliákat is keresnek. Így például Roberts a hazugság menedékhelyeit az asszírok elleni háborúra készülő Ezékiás király restaurációs munkálataival hozza kapcsolatba.¹²³ Barthel általánosabb értelemben a társadalmi rend helyreállításának megjövendöléséről beszél.¹²⁴ De itt már a szöveg és nyelvezet további vizsgálatára lenne szükség, amely meghaladja ennek a tanulmánynak a kereteit.

2. A Septuaginta sajátos olvasatai és azok újszövetségi recepciója

LXX Ézs 28,16	Róm 9,33	1Pt 2,6
ἰδοὺ ἐγὼ ἐμβαλῶ	ἰδοὺ τίθημι	ἰδοὺ τίθημι
εἰς τὰ θεμέλια Σιων λίθον	ἐν Σιών λίθον	ἐν Σιών λίθον
πολυτελῆ ἐκλεκτὸν	προσκόμματος καὶ	ἀκρογωνιαῖον ἐκλεκτὸν
ἀκρογωνιαῖον ἔντιμον	πέτραν σκανδάλου,	ἔντιμον,
εἰς τὰ θεμέλια αὐτῆς		
καὶ ὁ πιστεύων ἐπ' αὐτῷ	καὶ ὁ πιστεύων ἐπ' αὐτῷ	καὶ ὁ πιστεύων ἐπ' αὐτῷ
οὐ μὴ καταισχυθη	οὐ καταισχυνησεται.	οὐ μὴ καταισχυνηθῆ.

A héber szöveghez képest a LXX több ponton sajátosan értelmezi az ézsaiási próféciát. Az ógörög változat szövegtörténeti jelentőségén túlmenően ez

¹²¹ Ez az isteni és emberi közötti ellentét Ézsaiás könyvének egyik teológiai alapszempontja. Vö. Balogh Csaba: *i. m.* 69–75.

¹²² Vö. Barthel, Jörg: *i. m.* 322.

¹²³ Roberts, J. J. M.: *i. m.* 42–43. szerint az Ezékiás építő tevékenységével szembehelyezi a próféta az úgynevezett „Sion-teológiát”, azaz a JHVH által fundált istenváros képzetét. Roberts hipotézisét illetően problémás pont, hogy az Ézs 28,16 egy jövőbeli isteni cselekvésről, nem pedig egy múltbeli fundálásról beszél. Bár a szöveg Ezékiással való összekapcsolása gyakori véleménynek tekinthető, szintén vitatható.

¹²⁴ Ld. Barthel, Jörg: *i. m.* 322.

az exegetikai aspektus az Ézs 28,16 újszövetségi hatástörténetét illetően kiemelt figyelmet érdemel.

A héber **טו'** formát illetően a LXX fordítása rendhagyó. A héber ige megfelelője máshol általában a θεμελιώω – „megalapozni, alapot vetni” (beleértve a hasonló Ézs 14,32-t is), a jelenlegi fordításváltozat viszont eltér ettől. Az ἐμβαλῶ εἰς τὰ θεμέλια Σιών elvileg kétféleképpen értelmezhető. Az „elhelyezek Sion alapjára/alapjába” fordítást az támogatja, hogy az ἐμβαλῶ εἰς néhány másik helyen ebben az értelemben jelenik meg (vö. LXX Ézs 37,7.29; 51,23).¹²⁵ De a görög szöveg úgy is fordítható, hogy a követ Isten „Sion alapja gyanánt” helyezi el.¹²⁶ Míg a korábbi fordításban a kő egy már meglévő alapra kerül, ez utóbbi esetében a kő maga lesz az alap. Azaz egy új alapozási műveletéről van szó, amelynek során Isten Siont erre az alapra újonnan fogja felépíteni.

A görög szöveg sajátos exegézise szempontjából nem lényegtelen továbbá, hogy a mondat utolsó sorát a fordító egyértelműen leválasztja a korábbiról: καὶ ὁ πιστεύων – „és aki hisz”. Ennek a kötőszónak nincs nyoma az általunk ismert héber szövegben, de ezzel a változtatással a görög szöveg egyértelműen más irányt vesz a prófécia fentebb javasolt olvasatához viszonyítva. Még ennél is fontosabb új elem az ἐπ' αὐτῶ. A mutató névmás hímnemű formája itt a kőre utal vissza, azaz „aki hisz abban (a kőben, nem Sionban)”.¹²⁷

Egészen sajátos továbbá a mondat zárógondolata is. Az οὐ μὴ καταισχυθηῖ – „semmiképpen nem szégyenül meg” csak úgy értelmezhető, hogy a **ישיח**

¹²⁵ Az Ef 2,20-ban egy másik mondatszerkezet fejezi ki az „alapra” építeni gondolatot: ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῶν ἀποστόλων. Vagyis: felépítettetek „az apostolok alapján”. Nyelvtanilag nem lehetetlen, de a kontextus szempontjából kevésbé valószínű a „Sion alapjához” fordítás (vö. ehhez LXX Ézs 14,15).

¹²⁶ Ld. New English Translation of the Septuagint: “for the foundation of Zion”. Ld. fentebb a LXX Ézs 8,14-et: ἔσται σοὶ εἰς ἀγίασμα – „lesz számodra szenthely gyanánt”; LXX Zsolt 118,22: ἐγενήθη εἰς κεφαλὴν γωνίας – „lett a sarok fejevé”.

¹²⁷ Érdekes, hogy az Ézs 14,32 szövegénél ebben a tekintetben szintén eltérés figyelhető meg az MSZ és a LXX között. Az MSZ szerint **עָמוּ עֲנִי יְהוָה וְיָבֹהֶב יְצִיֵן יֵסֵד צִיּוֹן** – „JHVH vetette meg Sion alapját, és abban (az MSZ szerint itt nn., azaz Sionban) bíznak népe szegényei.” A LXX viszont ezt a változatot tartalmazza: καὶ δι' αὐτοῦ σωθήσονται οἱ ταπεινοὶ τοῦ λαοῦ – „általa (vagyis hn., amely itt implicite csak Istenre vonatkozhat) szabadulnak meg a nép alázatosai”. Nem egyértelmű, hogy a görög fordító szándékosan kerüli a Sion üdvösségközvetítő szerepét, vagy egy másik szövegváltozatot ismert. A Septuagintához hasonló olvasatot találunk az 1QIsa^a-ban: **וְבו יְחִסּוּ עֲנִי עָמוּ**. Kérdés, hogy egy sajátos qumráni Sion-ellenes olvasat-e ez, vagy egy autentikusabb változatról van szó, amelyet a LXX is megerősít.

helyett a **יבוש** olvasatot feltételezzük (**יבוש** qal, pl. Ézs 29,22; 50,7).¹²⁸ A bízni/hinni és nem megszegyenülni ismert ószövetségi toposz (pl. Zsolt 6,11; 16,6; 22,6; 25,2–3.20; 31,2.18). Mindazonáltal itt sem valószínű, hogy a LXX egy valós retroverziót követne, inkább exegetikai újraértelmezéssel van dolgunk.

Ahogy azt fentebb láttuk, a Róm 9,33 és az 1Pt 2,6 újszövetségi idézetek nem egyeznek pontosan sem a Masszoréta Szöveggel, sem a Septuagintával. Ami az ógörög szöveghez viszonyított *eltéréseket* illeti, az isteni orákulumot felvezető sorban két alapvető különbség figyelhető meg. A LXX hosszabb frázisa helyett a két újszövetségi szöveg egy egymással megegyező, rövidebb **ἰδοὺ τίθημι** – „íme, elhelyezek” változatot tartalmaz. De eltér a mondat folytatása is. Az **εἰς τὰ θεμέλια Σιών** LXX-változat helyett az **ἐν Σιών** – „Sionban” olvasatot találjuk. Az újszövetségi változat ezen a ponton közelebb áll a héber **בְּצִיּוֹן** olvasathoz. A Róm 9,33 és az 1Pt 2,6 esetében az ógöröggel közös elemnek tekinthető az, hogy a héber szövegtől eltérően a **λίθον** csak egyszer jelenik meg. A vers utolsó mondatának **καὶ** kötőszava és az **ἐπ' αὐτῶ** beékelése szintén szorosan az LXX-ből ismert sajátos értelmezéshez kapcsolódik. Mindkét kifejezés hiányzik a héber szövegből, ám az újszövetségi passzusok szempontjából kardinális jelentőségű. A **ὁ πιστεύων ἐπ' αὐτῶ** – „aki hisz abban” konkrét irányvonalat szab a kőmetaforának, mert újszövetségi kontextusban ez a kő a Messiásra vonatkozik. Az a mondatforma, amely némi eltéréssel az újszövetségi idézetekben jelenik meg, szintén erősen eltér a héber változattól, és a LXX **οὐ μὴ καταισχυνθῆ** – „semmiképpen nem szégyenül meg” variánsához köthető. A Septuagintához viszonyított eltérések ellenére nem valószínű, hogy az újszövetségi változatok közvetlenül a héber szöveghez kapcsolódnának. A sajátosan az LXX-hez kötődő olvasatok miatt inkább arra gondolhatunk, hogy a szerzők egy számkra ismeretlen korai LXX-revíziót használhattak.¹²⁹

A Róm 9,33 és az 1Pt 2,4.6 Krisztussal való összekapcsolása nem teljesen előzmények nélküli keresztyén újítás. Azt feltételezhetjük, hogy ennek az

¹²⁸ Vö. Bruce, F. F.: *Romans*. Tyndale New Testament Commentaries. InterVarsity Press, Downers Grove 1985, 198.

¹²⁹ Vö. Dekker, Jaap: *i. m.* 14. A LXX korai (korban az Újszövetséghez közel álló) revízióihoz, amely azt a héber szöveg alapján revideálta ld. a Naħal Hever-i görög szövegtöredéket (8HevXIIgr); Barthélemy, Dominique: *Les devanciers d'Aquila*. Supplements to Vetus Testamentum 10. Brill, Leiden 1963. Tov, Emanuel: *Textual Criticism of the Hebrew Bible*. Fortress, Minneapolis 1992, 145.

exegézisnek a gyökerei korábbra nyúlnak vissza.¹³⁰ A $\acute{\omicron}$ πιστεύων ἐπ’ αὐτῶ – „aki hisz benne” frázis is azt sugallja, hogy a kőmetaforát már a LXX is szimbolikusan tekinti, s egy személyhez kapcsolódóan értelmezi. Bár úgy tűnik, hogy ez még nem egy messiás-király, hanem Izráel Istene.¹³¹ Az Ézs 8,14 LXX szerinti változatának sajátos értelmezésében a kő Izráel Istenét jelképezi, aki némelyeknek olyan, mint egy szentély, másoknak mint botlást okozó kő.¹³² Ennek a szimbolikának a gyökerei mélyre nyúlnak vissza. Az 1Móz 49,24 egyebek mellett így nevezi Izráel Istenét: אָבֹן יִשְׂרָאֵל – „Izráel Kőve”.¹³³ De idekapcsolódhat a צוּר – „Kőszikla” vagy סֵלֶע – „Kőszál” is, amelyek szintén gyakori istennevek, különösen a kultikus irodalomban.¹³⁴

¹³⁰ Barthel, Jörg: *i. m.* 323. azt sugallja, hogy ez már megtalálható Ézsaiás könyvének kései fázisaiban. Ezzel kapcsolatban különösen az Ézs 32,1–5-re utal. Az idézett szöveg ilyen értelmű olvasata viszont kétségesnek tűnik.

¹³¹ Szemben pl. az Ézs 28,16 Jonatán Targum szerinti későbbi értelmezésével: בְּכֵן כְּדָנָן אָמַר יְיָ אֱלֹהִים הָאֲנָא מְמַנִּי בְּצִיּוֹן מֶלֶךְ מֶלֶךְ תְּקִיף גִּיבֹר וְאִימְתָן אֶתְקַפִּינִי וְאֶחְסַנְנִיָּה אָמַר נְבִיאָא – „Ezért így szól JHVH Isten: Íme, én egy királyt állítok Sionban, egy erős, hős és félelmetes királyt. Erőssé teszem és megerősítem őt, mondja a próféta. És az igaz, aki hiszi mindezeket, nem fog meginogni, amikor eljön a szorongatás.” Ennek a királlyal kapcsolatos értelmezésnek egy historizált formáját képviseli Rabbi Dāwid ben Qimhī (12–13. század), aki a kőmetaforát így magyarázza az Ézs 28,16-ban: והוא המלך המשילו באבן גדולה שנותנין אותה ליסוד הבנין – „ő a király, akit egy nagy kőhöz hasonlítanak, amelyet egy épület alapjába helyeztek el”; illetve: והוא חזקיהו שיחזיר העם – „ez Ezékiás, aki népét megtérésre vezeti”.

¹³² LXX Ézs 8,15: „És ha benne bízol (ἐπ’ αὐτῶ περιθῶς), ő lesz számodra szent hely gyanánt (εἰς ἁγίασμα). És nem úgy fogsz szembesülni vele, mint botlás köve (λίθου προσκόμματος), sem úgy, mint elesés sziklája (πέτρᾶς πτώματος).” Bár a görög sajátos fordítása eltér a hébertől, a héber szövegben az אָבֹן szintén JHVH-val kapcsolatos szimbólum. A szent hely vagy szent helyet jelölő kő és a szent helyhez kapcsolódó személy között nem lehet éles különbséget tenni.

¹³³ Ld. a szent hely vagy istenábrázolás sajátos formáit olyan szövegekben, mint 1Móz 28,11.18.22; 31,45; 35,14; Józ 24,26–27; 1Sám 7,12. Az 1Móz 49,24 magyarázatánál több rabbinikus kommentár is az Ézs 28,16-ra hivatkozik kapcsolódó referenciaként. A Midrás Haggada (11–13. század) így magyarázza: וכתוב, (ישעי' כח טז), שנאמר אבן בוחן (ישעי' כח טז), וכתוב: „Kő: Ez a király (ld. Targ. Ézs 28,16), amelyről [azt] mondja: »próbakő« (Ézs 28,16), és (ahogy) írja: »kő [amely kivágatott a sziklából]« (Dán 2,34). Kő: Ez a messiás király.” Ld. még Börésit Rábbáti, Párását Vajjéchi 28 (Rabbi Móse HaDársán, 11. század).

¹³⁴ Vö. צוּר „Kőszikla” (5Móz 32,4.15.18.30.31.37; 1Sám 2,2; 2Sám 22,3.32.47; 23,3; Zsolt 18,32; 31,3; 71,3; Ézs 17,10; 26,4; 30,29; 44,8; Hab 1,12); סֵלֶע „Kőszál” (Zsolt 18,3; 31,4; 42,10).

A Róm 9,33-hoz képest az 1Pt 2,4–6 nemcsak a Messiással kapcsolatban használja a kőmetaforát, hanem ekkleziológiai értelemben is. Nemcsak Krisztus a „kiválasztott, élő kő”, hanem a gyülekezet tagjai is egy lelki ház „élő kövei”,¹³⁵ s éppúgy kiválasztottak (ἐκλεκτός, 9. v.). Mint láttuk, ennek az ekkleziológiának is vannak korabeli párhuzamai a qumráni szövegekben. Az 1QS 8,7–8 egy olyan értelmezési hagyományt örökített meg, amelyben az Ézs 28,16-beli אֶבֶן nem az isteni személyt, hanem a közösség tizenkét személyből álló vezető tanácsát szimbolizálja (vö. 1QS 8,1). Az 1QS 5,5–6 szerint ezek a vezetők (רוֹב אֲנָשֵׁי הַיְחָד) azok, akik az örök szövetség közössége számára fektetik le az „az igazság alapját” (מוֹסַד אֱמֶת).¹³⁶

A Kr. e. 8. századi prófécia – erős történelmi beágyazódottsága mellett – szimbolikus nyelvezetéből adódóan hordozta magában annak lehetőségét, hogy későbbi korokban új értelemmel lássák el. Az Újszövetség szerzői valószínűleg csak bekapcsolódtak ebbe a régóta zajló folyamatba, amely már Ézsaiás könyve örökösénél elkezdődik.¹³⁷ S az evangéliumhirdetés eredményessége azzal is összefüggésben áll, hogy az apostolok által képviselt exegetikai megközelítés nem hangzott teljesen idegenül azokban a közösségekben, ahol munkájukat végezték.

* * *

“The one who believes in him will not be put to shame.”
Reinterpreting Isaiah 28:15 in Romans 9:33 and 1Peter 2:6

This study delves into the meaning of Isaiah 28:15, examining its original context and subsequent interpretation in the New Testament, with a particular emphasis on the stone metaphor. The first part scrutinises text-critical and semantic issues, considering the Masoretic Texts alongside variant non-Masoretic readings. The

¹³⁵ Az egyedi „élő kő” metafora elővételezi a később idézett Ézs 28,16 szimbólumát (akárcsak az ἐκλεκτὸν ἔντιμον, amely szintén a későbbiekben idézett Ézs 28,16-ból származik), és azt jelzi, hogy az ézsaiási „kő” egy élő metafora, azaz élőlényekkel kapcsolatban kell értelmezni (szemben Gärtner, Bertil: *i. m.* 75. véleményével, aki ezt a terminust „spirituális értelmű” analógiájának tekinti).

¹³⁶ Gärtner, Bertil: *i. m.* 23., 25. és Hartenstein, Friedhelm: *i. m.* 500. értelmezéseivel szemben valószínűbbnek tartom, hogy a מוֹסַד nem általában a qumráni közösségre (הַיְחָד), hanem annak vezető testületére vonatkozik. A מוֹסַד vezető testülettel való azonosításában szerepet játszhatott a מוֹסַד – „alap” és סוּד – „tanács” közötti hangzásbeli rokonság. Vö. Ef 2,20; Jel 21,14, amely a gyülekezetet a próféták és apostolok alapjára épülő templomként képzei el.

¹³⁷ Ld. pl. Barthel, Jörg: *i. m.* 325., amely az Ézs 1,21–26-t az Ézs 28,15–18 korai recepciójának tekinti.

latter section assesses the incorporation of the Isaianic text within two New Testament excerpts. This process is mediated through the Septuagint, specifically, a revised edition thereof. The study posits that the New Testament authors, with their different contextualisations, did not seek to innovate but rather aimed to integrate their approaches into an established hermeneutical lineage, commencing with Isaiah's earlier interpreters. The success of the apostolic proclamation is attributed to the fact that their hermeneutics resonated with the reading traditions familiar to contemporary (Jewish-)Christian communities.

Keywords: Isaiah 28:15; Romans 9:33; 1Peter 2:6; stone metaphor; reinterpretation; Old Testament quotations in the New Testament.